

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ
МАСТЕР АКАДЕМСКЕ СТУДИЈЕ БЕЗБЕДНОСТИ

МАСТЕР РАД

ОД КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ДО КРАЉЕВИНЕ СХС:
РЕАЛИЗАЦИЈА ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ „НАЧЕРТАНИЈА“

Студент
Дејан Петровић

Ментор
доц др Владимир Ајзенхамер

Београд, 2021. године

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SECURITY STUDIES
MASTER ACADEMIC SECURITY STUDIES**

MASTER'S DISSERTATION

**FROM THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO SCS KINGDOM:
REALISATION OF THE GREAT STRATEGY OF “NAČERTANIJE”**

Student
Dejan Petrović

Supervisor
doc. dr Vladimir Ajzenhamer

Belgrade, 2021

ЗАХВАЛНИЦА

Хвала почившим оцу Браниславу и мајци Миланки Петровић, као и мојој породици - Тањи, Лени и Србољубу - што су веровали у мене, што су знали и пре мене да могу све постићи, али само ако силно желим и ако су уз мене.

Хвала доц. др Владимиру Ајзенхамеру и мср Михајлу Копањи што су ми пружили помоћ и својим сугестијама осветлили пут до циља који сам себи поставио.

ОД КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ДО КРАЉЕВИНЕ СХС: РЕАЛИЗАЦИЈА ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ „НАЧЕРТАНИЈА“

Сажетак

Велика стратегија, као холистички тј. најобухватнији облик стратегије, усклађује и усмерава све ресурсе државе у правцу обезбеђења њеног опстанка у међународним односима. Рекапитулирајући еволуцију стратешког промишљања у XIX веку, од стратегије као војне дисциплине, усмерене превасходно на одбрану државе, ка концепту велике стратегије, аутор ствара теоријски оквир путем кога анализира један од најзначајнијих политичких докумената српске националне историје - „Начертаније“ Илије Гарашанина. Тумачећи идеје садржане у Гарашаниновом тексту, као и историјска превирања која су довела до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), аутор покушава да одговори на главно питање овога рада: *Да ли стварање Краљевине СХС представља успешно остварење велике стратегије Кнежевине Србије формулисане у „Начертанију“ Илије Гарашанина?*

Полазећи од претпоставке да је стратегија нераскидиво повезана са политиком и циљевима политичких елита, аутор указује на постојаност и историјски континуитет у реализацији идеја „Начертанија“. У раду је изнета тврдња да је исто активно спровођено само у току Гарашанинове политичке каријере, а да је његов идејни концепт, истина у мање транспарентној и директној форми, наставио да несвесно одређује смер спољне политике Србије све до настанка Краљевине СХС. Формулисане смерница за мобилизацију и употребу свих ресурса у циљу остварења интереса будуће националне државе, остале су далекосежан и непознат Грашанинов допринос ослобођењу и уједињењу свих Срба под заставом једне државе делимично остварен настанком Краљевине СХС.

Анализирајући Гарашаниново дело аутор доказује да је велика стратегија Србије изложена у „Начертанију“, у суштини, остваривана и да је Краљевина СХС врхунац домета предложене велике стратегије Кнежевине Србије, узимајући у обзир турбулентна политичка дешавања и могућности у Европи 1918. године. Сходно томе, он износи тумачење према коме су управо синергија и прожимање стратегије, велике стратегије и политике заслужни за настанак Краљевине СХС као делимично оствареног максимума српске државе на Балкану планираног 1844. године.

Кључне речи: стратегија, велика стратегија, Начертаније, Илија Гарашанин, Србија, Краљевина СХС.

FROM THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO SCS KINGDOM: REALISATION OF THE GREAT STRATEGY OF “NAČERTANIJE“

Abstract

The Great Strategy, as a holistic, i.e. the most comprehensive form of strategy, coordinates and directs all the resources within the state into the direction of ensuring its survival regarding its international relations. Recapitulating the evolution of strategic thinking in the 19th century, from strategy as a military discipline, primarily aimed at defending the state, towards the concept of the Great Strategy, the author has created a theoretical frame based on which he is analysing one of the most significant political documents of Serbian national history – “Načertanije“ by Ilija Garašanin. Interpreting the ideas presented in Garašanin's text, as well as quite a few historic turbulences leading to the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (SCS), the author has made an attempt to find the answer to the main question of this paper: *Does the creation of the SCS Kingdom present a successful fulfilment of the Great Strategy of the Principality of Serbia as formulated in “Načertanije“ by Ilija Garašanin?*

Starting with the presumption that the Strategy is inseparably linked to the policies and the aims of political elites, the author points at the stability and historic continuity in the realisation of the ideas from “Načertanije“. In the paper we claim that the same was actively implemented only during Garašanin's political career and that is his conceptual concept, truth in a less transparent and direct form, continued to unconsciously determine the direction of Serbia's foreign policy until the formation of the Kingdom of SCS. Formulated guidelines for the mobilization and use of all resources in order to achieve the interests of the future nation state, remained Garašanin's far-reaching and unknown contribution to the liberation and unification of all Serbs under the flag of one state, partially achieved by the Kingdom of SCS.

Having analysed Garašanin's work, the author proves that the great strategy of Serbia as exposed in "Načertanija", in essence, realized and that the Kingdom of SCS is the culmination of the proposed great strategy of the Principality of Serbia, taking into account the turbulent political events and possibilities in Europe in 1918. Accordingly, he presents an interpretation according to which the synergy and permeation of strategy, great strategy and policy are responsible for the emergence of the Kingdom of SCS as a partially realized maximum of the Serbian state in the Balkans planned in 1844.

Key words: strategy, Great Strategy, Načertanije, Ilija Garašanin, Serbia, SCS Kingdom

ИЗЈАВА О АКАДЕМСКОЈ ЧЕСТИТОСТИ

Студент: **Дејан Петровић**

Број индекса: **М 7/18**

Студент: **Мастер академске студије безбедности Факултета безбедности у Београду**

Аутор мастер рада под називом:

ОД КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ДО КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА - РЕАЛИЗАЦИЈА ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ „НАЧЕРТАНИЈА“

Потписивањем изјављујем:

- да је рад искључиво резултат мог сопственог истраживачког рада;
- да сам рад и мишљења других аутора које сам користио у овом раду назначио или цитирао у складу са Упутством;
- да су сви радови и мишљења других аутора наведени у списку литературе који су саставни део овог рада и писани у складу са Упутством;
- да сам добио све дозволе за коришћење ауторског дела који се у потпуности уносе у предати рад и да сам то јасно навео;
- да сам свестан да је плагијат коришћења туђих радова у било ком облику (као цитата, парафраза, слика, табела, дијаграма, дизајна, планова, фотографија, филма, музике, формула, веб сајтова, компјутерских програма и сл.) без навођења аутора или представљање туђих ауторских дела као мојих, кажњиво по закону (Закон о ауторским и сродним правима, Службени гласник Републике Србије, бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012), као и других закона и одговарајућих аката Универзитета у Београду;
- да сам свестан да плагијат укључује и представљање, употребу и дистрибуирање рада предавача или других студената као сопствених;
- да сам свестан последица које код доказаног плагијата могу проузроковати на предати мастер рад и мој статус;
- да је електронска верзија мастер рада идентична штампаном примерку и пристајем на његово објављивање под условима прописаним актима Универзитета.

Београд, 4. фебруара 2021. године

Потпис студента

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ.....	5
2.1. Стратегија	5
2.1.1. Теоријско одређење појма стратегије	5
2.1.2. Еволуција појма стратегије	10
2.2. Велика стратегија	13
2.2.1. Однос стратегије и политике.....	13
2.2.2. Велика стратегија државе	16
3. „НАЧЕРТАНИЈЕ“– СРПСКА ВЕЛИКА СТРАТЕГИЈА	20
3.1. Настанак „Начертанија“	20
3.1.1. Улога Адама Чатроријског у настанку „Начертанија“	22
3.1.2. Документа која су претходила „Начертанију“	25
3.2. „Начертаније“	29
3.2.1. Структура и концепт „Начертанија“	29
3.2.2. Гарашанинов рад на спровођењу „Начертанија“	32
4. КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА – ОТЕЛОТВОРЕЊЕ СРПСКЕ ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ?	45
4.1. Од Илирије до Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца	45
4.1.1. Идеја о ослобађању	45
4.1.2. Пuteви уједињења	50
4.2. Рад на остварењу велике стратегије	53
4.2.1. Српска велика стратегија.....	53
4.2.2. Степен остварења српске велике стратегије.....	59
5. ЗАКЉУЧАК.....	66
6. ЛИТЕРАТУРА.....	68
ПРИЛОЗИ	72
Попис карата.....	73
Попис табела.....	74
„Начертаније“ Илије Гарашанина	75
Биографија	85

1. УВОД

Иако порекло појма „стратегија“ везујемо за античку Грчку јасно је да је организација друштва у циљу заштите постојеће имовине и односа знатно старија. Вероватно су и првобитне ловачке дужине имале одређену „стратегију“ прикупљања хране, лова, али и понашања приликом сукоба са другим људима. И у савременом добу термин „стратегија“ користимо у различитим областима и самим тим тумачимо са различитих аспеката. Поред појединаца и научни радници имају различита схватања суштине и предмета стратегије. Неки је посматрају у виду крајње тачке (сврхе, мисије, циља) и средстава неопходних ради што ефикаснијег доласка до исте (политика, планови и сл.). Други више пажње посвећују наведеним средствима него крајњем циљу, а трећи начину постизања резултата.

Генезу односа у друштву можемо пратити на основу записа из античке Грчке. Захваљујући томе Грци су у V веку П. Н. Е. потомцима могли да оставе смернице за начин организације угроженог друштва када се појединцу или групи даје одређена моћ ради реализације заједничког циља („стратегу“). Иако морфолошки порекло везујемо за рат будући да дословни превод речи јесте „вођење рата“ и Грци и друга друштва (Египат, Кина) у временима П. Н. Е., али и почетком Н. Е. свесно препознају да се наведена особа/особе бави и другим аспектима друштвеног живота (цивилни владари, особе са посебним овлашћењима за спровођење посебног циља и сл.). Захваљујући писаним историјским изворима можемо пратити развој стратегије.

У Сун Цуовом „Умећу ратовања“ насталом век касније на Далеком истоку ратовање се не разматра само као непосредно вођење војске у ратним сукобима, већ се разматрају радње и поступци које владар предузима и пре и после рата, а све у циљу максимализације политичких циљева. У „Стратегикону“ цара Лава VI у тумачењу „*strategike*“ се наводи да војсковођа, поред осећаја за битку и борбу, треба и да има скуп умећа и вештина које су много шире од војних знања. Када Николо Макијавели у XV веку у „Владаоцу“ помиње реч „*стратегија*“ он под тим појмом подразумева пре практичну политичку вештину и војну делатност појединаца, него теорију стратегије.

Поред стручног - војног развоја средстава и њиме наметнутих начина употребе војних јединица - ништа се битније није мењало у вези употребе стратегије до краја XVIII века. Тек стварање националних држава доводи до потребе проширивања значења, али и евалуације појма који из војничког почиње да се користи (поново) и у политичком животу. Корен појма „национална држава“ можемо пратити до Вестфалског мира 1648. године, а саму експанзију истог и формирање националних држава „на терену“ везујемо за крај XVIII и XIX век, што је наметнуло потребу успостављања веза и унапређења начина размишљања и деловања у држави као вишем степену организације друштва.

Клаузевиц је почетком XIX века у својој књизи „О рату“ запазио је да је рат друштвена активност коју обликују друштва која га воде и облик владавине који та друштва признају. Доминантан облик владавине је била држава и следствено томе ратове нису започињали појединци или војске, него владе. Клаузевицова тврдња „*да је рат само наставак политике коришћењем других средстава*“ почиње да се потврђује у наредним временима. Економски, технолошки и војни развој, пре свега железнице и телеграфа, а касније и појава мотора са унутрашњим сагоревањем, изменио је све аспекте живота и постало је јасно да комплексан рат не може водити само један владар или војни заповедник. XX век је довео до употребе појма „*тотални рат*“ који је обележио укључивање свих ресурса неке државе у рат.

Стратегија, као појам из војних наука, пружила је основе за организовање свих сегмената друштва и организација у оквиру државе на начин који би дивергентним правцима водио ка истом циљу. Узимајући у обзир да је за остварење тако замишљеног циља потребно планирати унапред и свеобухватно успостављен је појам „велике стратегије“ у смислу примене вештине вођења и планирања оружаних сукоба на сферу међуљудских односа коју, као и оружане сукобе, карактерише сукоб различитих, а пре свега супротних интереса држава. Из те нужности рађа се концепт „велике стратегије“ чија је улога одређивање општих смерница за примену свих ресурса неке државе ради постизање циљева који не само да надилазе исход потенцијалног рата, већ се баве и наступајућим миром. Прве назнаке великих стратегија у делима писаца назиремо у XIX, а XX век је период њихове пуне афирмације.

Кнежевина Србија у првој половини XIX века појавила се као политичка творевина на Балкану која је сама изборила своју независност од Османлијског царства. Борба за политичку самосталност, започета српским устанцима и озакоњена међународним признањем на Берлинском конгресу, није значила и крај борбе за слободу Срба. Русија, Аустрија и Турска биле су тачке троугла на Балкану у коме се Србија морала изборити за себе, а не пасивно чекати на неизвесне резултате сукоба између њих. Ера повезивања европских држава у циљу остварења заједничких циљева и решавања привремено сукобљених интереса великих сила утицала је и на Кнежевину Србију. Политички самосвесни појединци схватају да се за постављени циљ морају припремити и предузети дугорочне мере, а користећи се интересима великих сила Европе и то не само русијског, аустријског и османског царства, већ и Француске и Енглеске.

Илија Гарашанин, министар унутрашњих послова Кнежевине Србије, представио је 1844. године „Начертаније“ као пре свега политички програм рада српске владе у наредном периоду. Гарашанин прихвата, уз незнатне промене предлоге пољске емиграције оличене у „Саветима Србији за вођење политике“ кнеза Адама Чарторијског и „Плану словенске политике Србије“ његовог *агента за Србију* Франтишека (Фрање) Заха, прилагођавајући их реално процењеним могућностима Србије. Циљ који поставља јесте стварање једне јаке и стабилне државе која би на Балкану објединила у себе све Србе (насељене у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини) уз присједињавање делова територија Бугарске и Албаније као природну и заокружену државну целину. Узимајући у обзир историјско наслеђе Србије Гарашанин прокламује радње које се морају спровести активним политичким деловање како би распадом Османлијског царства (који се као неминован назирао још тада) Србија створила услове опстанка самосталне државе на Балкану.

Аутор у овом раду настоји да у „Начертанију“ утврди елементе српске велике стратегије, односно да ослонцем на тумачење велике стратегије препозна њене обресе у наведеном делу. Елементи велике стратегије биће посматрани кроз призму конкретних смерница и прокламованим циљева „Начертанија“, а степен остварења исте биће сагледан кроз резултате актуелне политике Илије Гарашанина и конкретних територијалних резултата оличених у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) формираном 1918. године, односно Краљевини СХС од 1920. године.

Захваљујући свом политичком утицају и могућностима сарадње са водећим личностима Кнежевине Србије (кнежевима Александром Карађорђевићем, као и Милошем и Михајлом Обреновићем) 50-тих, 60-их и 70-их година XIX века Гарашанин је успео да у дело спроведе добар део смерница „Начертанија“. Владари Кнежевине и Краљевине Србије друге половине XIX и почетком XX века (кнез и краљ Милан Обреновић и краљеви Александар Обреновић и Петар Карађорђевић) наставили су рад

на проширењу Србије. Сви они су у дело спроводили оно што је Гарашанин зацртао, али у светлу и тону актуелних политичких догађаја у Србији, на Балкану и у Европи. Балканским ратовима и Првим светским ратом, односно стварањем Краљевине СХС Србија је политичким и војним деловањем успела да створи самосталну државу.

Стварањем Краљевина СХС остварене су смернице прокламоване у „Начертанију“. Већ почетком XX века „Начертаније“ се појављује у јавности и идентификује се као национални и државни програм Србије да би у накнадним временима и тумачењима било оцењено као одраз максималистичке тежње српског народа за трајно овладавање простором на Балкану. Оно што Гарашанин није знао кад је стварао своје дело - да ће завршетком Првог светског (Великог) рата са историјске позорнице нестати Турска, Аустрија (Аустро-Угарска од 1867. године) и царска Русија – не умањује значај „Начертанија“, али преиспитује његов коначни циљ.

Из наведеног намеће се и основно истраживачко питање: *Да ли је стварање Краљевине СХС било успешно остварење велике стратегије Кнежевине Србије формулисане у „Начертанију“ Илије Гарашанина?*

Хипотетички ставови од којих ћемо поћи у овом раду су следећи:

- 1) развој друштва, праћен развојем друштвене и националне свести довео је до стварања велике стратегије, односно потребе за формулисање смерница за употребу свих ресурса у циљу остварења интереса будуће националне државе;
- 2) смернице наведене у „Начертанију“ Илије Гарашанина представљају суштински велику стратегију и дале су основе за спровођење српске велике стратегије и
- 3) формирањем Краљевине СХС Кнежевина Србија је настојала да спроведе у дело своју велику стратегију.

Сходно природи описаног проблема, истраживачком питању и постављеним хипотетичким ставовима у раду ће бити примењен мултиметодски приступ уз комплементарну анализу доступних извора података.

Имајући у виду сложеност проблема којим се бавимо и немогућност егзактног мерења остварења српске велике стратегије предвиђене „Начертанијем“ у појединим фазама и сегментима, у циљу постизања што већег степена веродостојности, истраживање ће обухватити примену различитих истраживачких метода:

- *студије случаја* - као истраживачка метода биће примењена у целом раду на конкретним случајевима Кнежевине Србије и Краљевине Србије/СХС,
- *концептуалне анализе* - биће коришћена за сагледавање и дефинисање појмова стратегије и велике стратегије у првом делу рада и
- *критичке анализе дискурса* - за циљ има утврђивање контекста и значења анализираног „Начертанија“ и његово спровођење.

Експлоративно-методолошким оквиром повезаћемо политичке, војне и социјалне догађаје како у Србији, тако и у Европи. За конкретну студију случаја користићемо изворе секундарних (извештаји организација, стручна литература и библиографска грађа) и/или примарних података (конкретно „Начертаније“ Илије Гарашанина, интерпретација и тумачење „Начертанија“ од стране других писаца и сл.). Треба нагласити да студија случаја представља и адекватан алат за истраживање политичких појава у Србији из друге половине XIX и почетка XX века, а разлози за то су следећи: настанак Краљевине СХС се испитује као целовит случај од појаве претпостављене српске велике стратегије до њене реализације у стварну државу,

тумачећи у конкретном друштвеном контексту у коме се „Начертаније“ реализовало, а уз употребу различитих врста и извора података (и примену секвенцијалне анализе), омогућило је испитивање политичких појава ступњевито, слој по слој, при чему постоји могућност враћања на претходне кораке, исправљање грешака и допуњавање података, односно сумирање до чега се у истраживању дошло. Наведена метода је погодна јер настоји одговорити на питања „како“ и „зашто“ су се одређене ситуације и догађаји одиграли у Србији наведене епохе. Као предности истиче се да су подаци добијени путем студија „јаки по својој реалности“, представљају стваран случај у стварним ситуација, а догађаји и ситуације говоре сами за себе, те је истраживање случаја на делу, али и извесан корак ка деловању и чињењу доступним и блиским широј публици.

Концептуална анализа послужила је за посматрање и проучавање суштинских, истакнутих и најважнијих својстава проучавања стратегије и велике стратегије. Наведеном анализом откривамо оно што је најочигледније и најважније у вези стратегије кроз анализу садржине, провере својстава и друге начине. Кроз анализу језичке употребе наведених термина допиремо до садржине концепта којим ће се појаснити, систематизовати и учинити смисленим начин на који употребљавамо наведени термин. Покушава се разумети и објаснити концепт стратегије на начин на који поимамо и користимо исту не износећи тврдње о њеној природи. Применом исте изоштравамо наше разумевање и знање о концепту стратегије, односно обликујемо наше знање о стварима на које се стратегија односи. Боље разумевање заправо значи да оно што концепт који је у употреби прећутно садржи износимо на видело, да се анализирају случајеви које дати концепт јасно и несумњиво „покрива“ и да се тако открива она унутрашња структура или заједничка својства која постоје у свим тим „јасним“ случајевима. Добро објашњеним концептом стратегије добијамо одговоре који се тичу и оних случајева који су претходно били гранични, нејасни и за које нисмо били начисто да ли их дати концепт покрива, описује или не. Користећи наведену анализу можемо и само „Начертаније“ тумачити са становишта претпостављене српске велике стратегије.

Критичка анализа дискурса, иако по својој идеји припада постструктуралистичким стремљењима може се дефинисати као један од приступа анализи дискурса. Полазећи од тога да у дискурсу учесници у комуникацији нису једнаки (немају исте могућности за контролисање контекста, учешће других учесника, тема, дужине, излагања и сл.), а будући да је предмет рада („Начертаније“) настало пре стоседамдесет пет година и активно тумачено последњих сто, реално је да су учесници учествовали у бројним, обично суптилним, облицима употребе друштвене моћи где су главно средство за доминацију над другима језик, наратив и дискурс. Применом поменуте методе настојаћемо да разоткријемо како се моћ и доминација реализују и репродукују у тексту и говору.

Критичку анализу ћемо вршити на више нивоа (реч/фраза, реченица/исказ, текстуалном и надтекстуалном) уз помоћ бројних аналитичких концепата мултидисциплинарног карактера. На нижим нивоима анализа је углавном чисто лингвистичке природе, док ћемо на вишим нивоима користити аналитичке концепте преузете из шире палете друштвених наука. Највише ћемо се бавити макронивоом (текстуалним и надтекстуалним) на ком ће аутор покушати процесиурањем текста, усвајањем позиција за разумевање текста „Начертанија“, односно делова који се у њему често понављају, а затим и питањима аргументације текста, репродуковати широко представљена тумачења.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ

*„Шта је заправо велика стратегија?
Зашто је тако важна и, како се чини, тако посебна?
Велика стратегија, испоставило се, је један од најнеухватљивијих
и веома злоупотребљених појмова у лексикону спољне политике.
Концепт је на који се често позива, али много мање објашњава,
а они који га користе раде то на различите и често супротстављене начине... “
(Brands¹, 2014: 7)*

2.1. СТРАТЕГИЈА

Појаве око нас - догађаји и процеси који их карактеришу - за сваког појединца су различито схваћене и појмовно одређене. Можемо говорити о тзв. „сазнајном парадоксу“ који се јавља у правилном међусобном разумевању. Да би се исти избегао неопходно је да појмови који се користе приликом тумачења одређене појаве буду најјезгровитији, најсажетији и најконцентрисанији облици сазнања о њој. Посебан проблем се јавља када у наведени парадокс уведемо и димензију различитих језика којим се служе истраживачи. Различитости културних, политичких, географских и историјских околности у којима се посматра појава још више усложњава само разумевање појаве коју желимо одредити.

Термин „стратегија“ користимо у различитим областима и самим тим тумачимо са различитих аспеката. Сами научни радници имају различита схватања суштине и предмета стратегије. Неки је посматрају у виду крајње тачке (сврхе, мисије, циља) и средстава неопходних ради што ефикаснијег доласка до исте (политика, планови и сл.). Други више пажње посвећују наведеним средствима него крајњем циљу. На основу тога можемо рећи да се „стратегија односи на одређивање сврхе (или мисије) и основних дугорочних циљева, усвајање праваца акције и алоцирање (уочавање, додела и распоређивање) ресурса дужних за њихово остваривање“ (Славковић и Талијан, 2016: 295).

Најопштије стратегија треба да одговори на питање „Како да се нешто уради?“ или другим речима - она је нека врста упутства за делотворно испуњавање постављених циљева. Може се сматрати успешном само онда када су њени главни циљеви остварљиви и остварени. Овако широко одређена стратегија и стратешко мишљење се односе на готово све врсте појединачног и колективног делања. Не треба да чуди што је овај појам давно напустио само војно и уско политичко подручје употребе и ушао у свакодневни говор.

2.1.1. Теоријско одређење појма стратегије

Теоријско одређење било којег појма, па и појма стратегије, везао је за објективне услове времене када је настала, као и за субјективна стања аутора, односно преовлађујућа политичка стања и убеђења заједнице у којој је настало. Са променама у друштву мењали су се и теоријски приступи. Дефиниције стратегије су неоспорно свој почетак имале у војним наукама, али са протоком времена прерастале су у дефиниције националног програма друштвеног развоја, економског плана развоја, па до њеног

¹ Hal Brands, амерички историчар (1983).

поновног схватања као војне (или политичке) вештине и операционализације националне или војне доктрине.

Порекло термина „*стратег*“ води из античког периода. Грчка реч „*stratos*“ у изворном значењу можемо превести као „армија“ или „војска“. Од кованице две грчке речи настала је реч „*strategos*“, што би у слободнијем преводу могло да значи „војсковођа“ („*stratos*“ – „војска“ и „*ago*“ – „водим“). Даљим истраживањем долазимо до две грчке речи - „*strategos autokrator*“ у преводу „вештина војсковође“. Поред појма стратегија изведен је и појам „*стратег*“ („*strateg*“) у смислу војника високог чина (генерал), али и „високог службеника са цивилним и војним компетенцијама, вођом специјалне мисије с посебним овлашћењима или властодржцем у некој провинцији“ (Војна енциклопедија, 1975: 1975).

Према Енциклопедији Британика „*стратег*“ је у Старој Грчкој било високо политичко, али и војно звање, које одговара данашњем генералу или врховном команданту. „У V веку П. Н. Е. Клитен је увео годишњи савет који је, чинило десет стратега, и командовао атинском војском.“ (Енциклопедија Британика, 2005: 164)

Стари Грци се нису толико бавили теоријским разматрањима стратегије, већ су тежили њеном практичном применом у смислу радњи и поступака које су хтели постићи, односно нису се бавили почетком и основама стратегије колико коначним циљом - победом над спољним или унутрашњим непријатељем.

У Египту у III веку П. Н. Е. стратеги су били и цивилни владари (до IV века).

Слично томе и у слично време (V век П. Н. Е.) и на Далеком истоку Сун Ву² у свом *Умећу ратовања* врши анализу стратегије у пракси. (Сун Цу, 2005)

Употреба стратегије у Старом веку дефинише стратега као особу која ради према прецизном плану. Период успона и пропадања Римске империје (до V века) подразумевале су да постоји само Римско царство и варвари (практично све земље Европе, Азије и Африке које нису биле под римском влашћу). Римска стратегије легије подразумева радње које је потребно предузети на маршу, у борби, на одмору и после борбе. Подела Римског царства на Западно и Источно, као и пропаст Западног римског царства (падом Рима 476. године), није прекинуо постојећу праксу. Византија себе сматра наследницом и њени грађани су Ромејци у правом смислу речи.

Византијска стратегије описана у *Strategikonu* није ништа друго него унапређена стратегија Гаја Јулија Цезара³ и праксе римског усвајања радњи, поступака и начина организације шест векова пре (Dennis, 1984). У трећем делу напред наведене књиге можемо наћи и тумачење „*strategike*“ у записима цара Лава VI⁴ који наводи да „*то није само осећај за битку и борбу, већ скуп умећа и вештина коју војсковођа треба да има - тактика, познавање архитектуре (фортификација), логистике, историје, филозофије, медицине, географије и др.*“ (Dennis, 1984: 48).

У Средњем веку (XV - XVIII век) у Европи било је мање услова за развој теорије стратегије због великог утицаја цркве, схоластике и догматизма. Николо Макијавели⁵ у свом делу *Владаца* стратегију посматра као вештину вођења рата, али и вештину управљања градовима – државама. Када помиње реч „*стратег*“ у својим делима

² Sun Tzu Wu (енг.), кинески писац и мислилац (544-496. п. н. е.).

³ Gaius Iulius Caesar (лат.), римски војсковођа, политичар и писац (100-44. п. н. е.).

⁴ Лав VI Мудри, византиски цар - василевс (866-912).

⁵ Niccolo Machiavelli (итал.), италијански политички филозоф (1469-1527).

Макијавели под тим појмом подразумева пре практичну политичку вештину и војну делатност појединаца, него теорију стратегије.

Друштвена пракса је изродила потребу за новом теоријом, тј. сазнањем како треба да се припремају оружане снаге за рат и како треба ратовати. Развојем различитих научних дисциплина тумачење свих појмова, па и појма стратегије је проширено и на друге области друштвене делатности. Крајем XVIII века развијена је теорија којом је стратегија ограничена на војну област (у то време рат се сводио искључиво на сукоб двеју војски), тако је настала и прва изведена кованица, која је дуги низ година била доминантна – „*војна стратегија*“. Основе за проучавање теорије стратегије у најширем смислу дао је Хенри Лојд⁶ који је објединио сва дотадашња позната војничка дела која се односе на филозофију рата. Лојд је увидео да рат постаје све сложенији и обухватнији, те стога и војна вештина мора постати теоријска, интелектуална делатност (Мишић, 1907: 15-19).

Следствено томе појављују се и прве дефиниције стратегије које имају заједничке особине. Антоан Анри Жомини⁷ у *Прегледу ратне вештине* сматра да је стратегија „вештина вођења рата по карти на целом ратишту“ (Жомини, 1938: 110). Карл фон Клаузевиц⁸ у свом делу *О рату* сматра „да је стратегија умеће употреба боја за постизање ратног циља; да стратегија мора целом ратном акту да постави циљ који одговара сврси, тј. да она пројектује ратни план и за њега везује низ поступака који ће водити ка остварењу и да стратегија пројектује поједине ратне операције и у њима распоређује бојеве“ (Клаузевиц, 1951: 141). Хелмут фон Молтке⁹ је тврдио да „стратегија представља практичну употребу средстава која се војсковођи стављају на располагање за постизање одређеног циља“ (Радојевић, 2018: 79).

Заједничко свим овим дефиницијама је стављање битке - рата - војне употребе у први план „стратегије“.

У XX веку енглески писац Лидел Харт¹⁰ у књизи *Стратегија* врши анализу предходних размишљања о стратегији и у свету после завршетка I светског рата даје прецизнију дефиницију стратегије: „стратегија је вештина расподеле војних средстава ради испуњења циљева политике“ (Hart, 1967: 199).

Бофр¹¹ у свом делу *Увод у стратегију* шири појам и доводи га у везу са политиком, односно стратегију види као вештину дијалектике снага - воља да се, уз употребу силе, реши њихов сукоб („вештина да се оствари суделовање силе у постизању циљева политике“), односно тврди да је стратегија „та која ће одлучивати какав ће бити облик борбе (офанзиван или дефанзиван, лукав или жесток, директан или поступан и индиректан), да ли ће се тежити борби у политичком или војном домену ...“ (Hart, 1968: 51)

Након Другог светског рата, а нарочито појавом нуклеарног оружја као коначног средства за добијање рата, долази до даљег развоја тумачења појма.

У свом чланку *Стратегија као наука* Бернард Броди¹² анализу почиње од раније навођених принципа стратегије, конретно од принципа *Економије снага* (*Economy of*

⁶ Henry Humphrey Evans Lloyd (енг.), велшки официр и војни писац (1718-1783).

⁷ Antoine de Jomini (фр.), француски и руски генерал, писац, војни теоретичар, историчар и оснивач и професор Војне академије царске Русије (1779-1869).

⁸ Carl Philipp Gottfried (Gottlieb) von Clausewitz (нем.), пруски генерал и војни теоретичар (1780-1831).

⁹ Helmuth Karl Bernhard Graf von Moltke (нем.), немачки (пруски) фелдмаршал (1800-1891).

¹⁰ Basil Henry Liddell Hart (енг.), енглески војник, војни историчар и теоретичар ратовања (1895-1970).

¹¹ Andre Beaufre (фр.), француски официр и војни стратег (1902-1975).

¹² Bernard Brodie (енг.), амерички војни стратег (1910-1978).

Force, Economy of Effort) повезује економију и стратегију. Наводи да је стратегија посвећена проналажењу начина да се ресурси државе (људски и материјални) развију и употребе као би се максимално искористиле њихове могућности у рату. Али, Броди поставља питање постојања и стратегије у миру. Неопходно је одређену стратегију спроводити и у миру како би одржали резултати постигнути у претходном рату, али и припремити за наредни рат. Броди наводи *безбедоносну политику* (*Security policy*) коју је неопходно спроводити стално као извештај пандан великој стратегији у смислу проширења активности које је неопходно предузети у циљу победе (Brodie, 1949: 467-488).

Бул¹³ у делу *Стратегијске науке и њихове критике* дели стратегију на: стратегију у ужем и стратегију у ширем смислу. Под стратегијом у ужем смислу мисли се на војну стратегију као уметност или науку коришћења војних потенцијала зарад спровођења одређених циљева. Насупрот томе, стратегија у свом ширем смислу није више само постизање циљева у рату. Пажња стратегије се померила са рата, као инструмента стратегије, на претње ратом и разматрања последица, односно начина остваривања циља. Стратегијом се не баве више само војници - она је полако прешла у руке високо образованих цивила и домене прорачуна и претпоставки. Стратегијске науке претостављају да је сукоб између држава увек могућ и да је употреба војске крајње стање између држава и друштава. Јављају се обриси стратегијских наука које знатно проширују поље истраживања стратегије (Bull, 1968: 593-605).

У *Ренесанси стратегијских студија* Волт¹⁴ истражује еволуцију стратегијских студија, као следеће етапе развоја стратегије. Стратегијске студије постају интердисциплинарне, али превазилазе претходна размишљања нуклеарног доба укључујући поново идеје велике стратегије, конвенционалног ратовања и изворе међународних конфликта. Повезујући безбедоносне/сигурносне студије и социјалне науке Волт види ренесансу (поновно занимање - прим. аутора) стратегијских студија као важан позитивни развој међународних односа (Walt, 1991: 211-239).

Не можемо занемарити и допринос српске научне мисли тумачењу и појмовном одређењу појма стратегије. Станојло Стокић¹⁵ у делу *Рат и ратовање* је забележио: „стратегија, на српски преведено, значи војводска вештина, тј. вештина употребе војске да се постигне ратна цел“ (Стокић, 2004: 18). Мишић¹⁶ у својој *Стратегији* наводи: „стратегија је наука која излаже начела и даје кључ за објашњавање свих појава ратне вештине и војевања, она је наука о вештини ратовања у ширем смислу“ (Мишић, 1907: 17).

Интересантна су и тумачења појма у енциклопедијама, речницима и лексиконима некадашње СФРЈ у XX веку која можда најбоље осликавају схватање појма „стратегија“:

1) У *Енциклопедији Лексикографског завода* грчка реч *стратегија* преведена је као „вођење војске“, а дефинисана је као „грана ратне вештине која се бави применом и употребом оружаних снага као целине“ (Енциклопедија ЛЗ, 1969: 165).

2) Стратегија је дефинисана као „систем научних знања и вештина о припремању и вођењу рата и употребе силе ради остваривања одређених војних, политичких или економских циљева“, односно предмет стратегије као војне науке усредсређен је на

¹³ Hedley Bull (енг.), аустралијски професор међународних односа (1932-1985).

¹⁴ Stephen M. Walt (енг.), амерички професор међународних послова (1955).

¹⁵ Станојло Стокић, српски официр и војни теоретичар (1847-1891).

¹⁶ Живојин Мишић, српски и југословенски војвода (1855-1921).

„основне закономерности рата, посебно његовог суштинског елемента – оружане борбе, али и на друге облике испољавања војне силе“ (Војна енциклопедија, 1975: 171).

3) У Политичкој енциклопедији истакнуто је да се стратегија „бави припремањем и вођењем рата у целини, појединих његових етапа и усклађивањем стратешких дејстава“ (Политичка енциклопедија, 1975: 1033).

4) У Речнику српскохрватског књижевног језика наведено је двојако значење термина стратегија. Наиме, стратегија је „грана ратне вештине која се бави припремом и вођењем рата у целини“ и „вештина вођења борбе у друштву, у политици“ (Речник, 1976: 18).

5) Два слична значења („наука“ и „вештина“) могу се пронаћи и у Малој енциклопедији Просвете. Стратегија је дефинисана као „елемент ратне вештине, који се бави теоријом и праксом, припремањем и вођењем рата и употребом оружане силе ради остваривања одређених војних, политичких или економских циљева ... Она усмерава, у складу са општим начелима ратне и војне доктрине, два друга елемента ратне вештине – оперативну (оперативну вештину) и тактику. Према циљевима, начину и средствима њихове реализације, стратегија може бити: општа (глобална, национална), видовска (копнене војске, ратне морнарице, ратног ваздухопловства), нуклеарна, посредна, непосредна и друго“ (Мала енциклопедија, 1978: 321-322).

6) Према новој Ларусовој енциклопедији, стратегија се схвата као „систем научних знања и вештина највишег нивоа о одређеној друштвеној делатности: сфери политике, вођењу рата и оружане борбе, економској политици, дипломатији и међународним односима и др.“ (Ларусова енциклопедија, 1978: 1689). Преовладава тумачење речи у вези са сукобима уопште.

7) И у Општој енциклопедији стратегија је одређена као вештина вођења војске и главна дисциплина ратне вештине (војне науке): „У свом првобитном етимолошком значењу стратегија је означавала употребу војске у рату, све док се рат поистовећивао са оружаном борбом“ (Општа енциклопедија, 1982: 693). Овде је интересантно приметити и својеврсну еволуцију термина „рат“.

8) Иако у другим лексиконима термин „стратегија“ може да има и нешто шире значење, он се базично ипак везује за војску и државу. На пример, према Лексикону страних речи појам стратегија означава: 1. „науку о ратној вештини, о вођењу рата“; 2. „практичну делатност војне команде у току ратних операција“ и 3. „науку о повезаности политике, економије, државних ресурса и циљева рата“ (Мићуновић, 1988: 522).

9) Међутим, у Вујаклијеном Лексикону страних речи и израза термин „стратегија“ се искључиво везује за војну проблематику, мада се наводи његово тројако значење: 1. „наука о вођењу војске“; 2. „вештина ратовања“ и 3. „књига о вештини ратовања“ (Вујаклија, 1988: 876).

10) Тај појам има слично, тј. тројако значење и у Великом рјечнику страних ријечи, али са извесним варијацијама у односу на већ наведена значења. Наиме, у њему се под стратегијом подразумевају: 1. „ратна вештина“; 2. „наука о вођењу рата“ и 3. „одговарајућа практична делатност врховне команде“ (Кљајић, 1974: 1249).

11) И у Организационо-пословном лексикону тај појам има тројако значење: 1. „скуп постулата за војне покрете великих ратних јединица од којих зависи успех у војном походу и ратних метода чији је циљ добијање рата“; 2. „методика (у ширем значењу), активности појединаца или групе које треба да обезбеде спровођење што

рационалније постављених циљева“ и 3. „скуп правила, принципа и закона који се користе у доношењу дугорочних управљачких акција у функцији система на који се односи“ (Куколича, 1986: 461).

Према Ковачу¹⁷ стратегија је у књизи *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности* одређена као „наука која изучава основне закономерности оружане борбе и рата, а у систему војних наука заузима водеће место, усмерава и координира остале научне дисциплине, посебно оперативу и тактику“ (Ковач, 2003: 56). У својој књизи о војним доктринама он изводи прелиминарни закључак да је „стратегија од свог првобитног значења еволуирала од вештине вођења војске у вештину вођења рата, а данас она представља систем знања, правила, принципа и закона на којима се заснивају стратегијски сукоби, у целини, ради постизања стратегијских циљева“ (Ковач, 2003: 56).

Међутим, већина аутора се слаже да је до промене у приступу појму стратегија дошло тек с повећањем економске моћи појединих социјалних категорија и са подизањем друштвене свести, када је рат све више разматран не само као војна, него као комплексна друштвена појава.

2.1.2. Еволуција појма стратегије

Стратегија потиче од првих сукоба и неоспорно је њено порекло из војне сфере. Међутим њено тумачење као чисто војне науке, као комбинацију војних знања неопходних врховном команданту, односно војводску вештину, било би непотпуно и најблаже речено – нетачно.

Као што је раније речено, прве писане трагове о стратегији налазимо у старогрчкој Атини када је реформама одлучено да команду над војском племена врше десеторица стратега који су сачињавали колегијум и који су наизменично командовали војском. Постепено моћ се ширила и стратег постаје врховни командант похода или рата у целини (Милачић и Марић, 2016: 247). Грци су од почетка разумевали обим радњи и послова које је потребно предузети да се дође до победе. Небитно је било да ли су планирали војни поход или одбрану града. Схватили су да је руковођење неким подухватом комплексно и да захтева одређену власт, чак превласт у односу на остале облике власти. Неопходно је припремити, обезбедити и расподелити људе, храну, воду; регулисати сатницу и распоред када се шта предузима и ради; проверити да ли оно што је наређено, одлучено или додељено заиста извршено... У том смислу су и формирали колегијум као „друштво једнаких“ јер су исправно претпостављали да је то превелики терет за једну особу.

У каснијем периоду (приликом формирања хеленских савеза) стратегије су имали и улогу врховних судија. Карактеристично је да се стратегијом нису бавили само појединци него је вештина надмудривања и савлађивања противника била у вези са целокупом робовласничком структуром. Наведено је било неопходно како природним ауторитетима (мудрацима) тако и појединцима са ауторитетом на основу положаја у друштву (владари полиса).

У исто време на Далеком истоку Сун Цу покушава да осмисли општу ратну стратегију. Као и Стари Грци, и Сун Цу је схватио да је стратегија много више од вештине вођења војних јединица и да се „стратегија може применити на сва подручја

¹⁷ Митар Ковач, пензионисани генерал Војске Србије (1959).

међуљудског односа у којима се сукобљавају различити, а пре свега супротстављени интереси“ (Радојевић, 2018: 78). Суштински, Сун Цу је покушао извршити анализу стратегије у пракси, односно да као збирка савета пружи универзалне мисли о стицању премоћи и остваривању победе.

Појава Римљана и њихова превласт на територији империје која се простирала на три континента представља само унапређење постојеће стратегије надопуњене развојем индустрије у њеном првом смислу. Римска држава, од пољопривреде, трговине, занатства, рударства, па до поезије, уметности и музике дала је крила развоју и неутаживој жељи за доминацијом и освајањем. Легија, као претходница проширења и давања римског држављанста као коначне награде, крчила је пут и физичким уништавањем присаједињавала територије, провинције републике и царства. Стратегија, као реч није се толико користила у старом Риму, али је постојала како у друштвеном животу, где је постојао тачно утврђен редослед звања која сте могли имати у државној служби (едили, курили, магистрати, сенатори и конзули), тако и у војсци почев од начина маршевања, уређења простора за одмор, формације војске пред битку, па до садржаја опреме коју је морао да обезбеди сваки војник.

Увођењем диктатуре (проглашавањем једне политичке личности за диктатора) Римљани су тежили да у њему обједине све напоре друштва као одговор на претњу која угрожава само њено постојање. Поново се на историјску позорницу враћа државник – политичар који у своје руке преузима војну команду. Није ни случајно што су прелазу државног уређења римске империје (од републике до царства) кумовали војни команданти који су тежили да приграбе и цивилну власт.

Период средњег века у људској историји не даје нам довољно писаних података о употреби стратегије, али је то пре последица малог броја писмених особа, него неког нестанка стратегије у било ком облику са историјске позорнице.

Макијавелијев *Владалац* из XV века не одређује нешто суштински ново у вези појма стратегије, али битно проширује област деловања владалаца у смислу практичне примене моћи и владања над поданицима. За стратегију је битно узимајући у обзир да је Макијавели у своје тврдње уводио историјске војне сукобе у вези са подржавањем или оповргавањем својих политичких смерница и савета. У свом другом делу *Умеће ратовања* Макијавели уочава и истиче везу између цивилног и војног живота у самој природи владања, односно запажа улогу војне моћи у политици.

У XIX веку стратегија се поново уводи у писана дела. Развој друштва, појава стајаћих (сталних) војски и коришћење ватреног оружја, а посебно његова еволуција и унапређење, намећу потребу за развојем тактике, као ниже области стратегије, а истовремено и појаве потребе за много обухватнијим коришћењем стратегије. Почев од прогласа француског Конвента да је сваки житељ Француске део војске и да је дужан да доприноси рату, рат је на велика врата ушао у животе сваког појединца. Комесари које Француски парламент шаље у контроле спровођења његових одлука обухвата све области живота. „*Нова политичка слика Француске револуције створила је нов састав војске који је донео нову тактику у из које ће нићи нова стратегија*“ (Ерл, 1952: 64).

Стратегијска мисао тежи обједињавању свих знања у вези рата у јединствени систем. Жомини помиње „ратну политику“ као део ратне вештине јер „она улази у све комбинације које одлучују о рату“, а под стратегијом подразумева „вештину вођења рата по карти“ (Ерл, 1952: 9). Његов допринос лежи у томе што је објаснио улогу умне способности у рату – успостављањем генералштабова и војних академија (Ерл, 1952: 106).

За Клаузевица везујемо појмове „апсолутни рат“, као и дефиниција тактике и стратегије: „*тактика је наука о употреби оружаних снага у боју, а стратегија наука о употреби бојева за постизање ратног циља*“, а „*битке, ратови и политичке трансакције чине свеукупност у којој целина влада деловима, односно циљ влада средствима*“ (Ерл, 1952: 116-117).

До Берлинског конгреса 1878. године нарочито у Европи тежило се обједињавању војне и политичке стратегије јер су социјалне последице војне организације постале далекосежне по друштво. Највиши облик стратегије постаје резултат војног савршенства просвећеног критичким и конструктивним политичким расуђивањима. Међутим, после поменутог конгреса Шлифен¹⁸, као наследник Клаузевица и Молткеа, није увиђао да је најдубљи проблем рата превазилазио делокруг чисте војне вештине, да су војни и политички послови исувише сложени и да је за њихово овладавање потребно дуго професионално искуство на оба поља.

Немачки војни кругови у XIX веку били су склони да ту чињеницу занемаре (Голц¹⁹: „...неопходно је потпуно искључење политике у току рат“ и Лудендорф²⁰: „...политика има да служи рату, ... војнику - стратегију треба да се потчини целокупна државна делатност“).

Ово, својеврсно, занемаривање многоструких елемената који утичу на рат, односно наглашавање строго *војног гледања* на рат, препознаје се и у размишљањима француских војних аналитичара у истом периоду. Фош²¹ развија теорију о улози битке у ратоводству, односно о односу тактике и стратегије.

У другој половини XIX века показала се пуна повезаност индустријске револуције у односу рата и напретка технике. Способност да индустрија произведе опрему и наоружање за милионске војске, развој железнице која је може да исте пребаци са једног на друго место у незамисливо кратком времену учиниле су праву револуцију у физичкој основи руковођења војскама. Ту зависност између војних и индустријских функција нису сви одмах уочили. Ако цивилна лица треба да контролишу војну политику, онда то повлачи неизбежну одговорност која превазилази оквир чисто финансијског и законодавног подржавања, те доводи до цивилног непосредног учествовања у самим војним операцијама и до њихове контроле. Цивилна лица су морала да пређу ту границу традиционалног подручја професионалног војника и да отворе поље несугласица и трења између цивилних и војних лица (Ерл, 1952: 308).

Од француске револуције постојала је тежња ка механизацији рата, ка повећању војски, ка милитаризацији становништва, национализацији ратних напора и јачању војних операција. У ранијим периодима рата то је била ствар генерала и адмирала, али је проблем усмеравања укупних средстава једне државе ка постављеном циљу био исувише велики да би њиме могли успешно да руководе само војници (Ерл, 1952: 309).

Најбројније су дефиниције стратегије које припадају класичним дефиницијама, којима се стратегија доводи у везу с државом, народом или војском. Мезонев²² управо даје једну класичну, историјским чињеницама фундирану дефиницију. Наиме, неки аутори тврде да је развоју стратегије као војне науке погодно стварање стајаће војске. Међутим, Мезонев сматра да је до тог процеса дошло још раније и да је

¹⁸ Alfred Graf von Schlieffen (нем.), немачки фелдмаршал и стратег (1833-1913).

¹⁹ Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz (нем.), пруски фелдмаршал, турски паша и војни историчар (1843-1916).

²⁰ Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff (нем.), немачки генерал и војни теоретичар (1865-1937).

²¹ Ferdinand Foch (фр.), француски генерал и маршал (1851-1929).

²² Eric de la Maissonneuve (фр.), француски генерал (1939).

револуција на војном плану (коју је у XVI веку донео развој ватреног оружја, а поготово његово усавршавање и ширење у XX веку), поспешила ангажовање великог броја индустријских капацитета и мобилизацију људи за рад у војној индустрији и војсци, „а да би била организована, координирана и усклађена употреба ресурса и снага, стратегија је успостављена као наука о рату“. Поред тога, тај аутор наводи веома интересно запажање да је: „класична веза између рата и стратегије, где рат претходи стратегији, сада обрнута. Прво долази стратегија, јер поред још увек могућих ратова, али деградираних и са ограниченим ефектима, она се шири и укључује у себе све облике испољавања 'дијалектичке воље', који, опет, користе све расположиве начине да би умирili супарништво моћи“ (Стојковић, 2009: 251).

Појам „стратегија“ нужно је еволуирао од свог првобитног значења (које је превасходно имало војни предзнак), да данас када има и друго значење. Требало је да прође изврстан историјски период да би се уочиле одређене закономерности и практична искустава, на основу којих је дошло до научног уопштавања и закључивања. Пошто је пракса била другачија у сваком рату, искуства су се полако уопштавала. Друштвени развој усложио је ситуацију развојем и других наука јер је за сваку научну област требало разрадити посебне стратегије. С развојем институција државне власти, те институције су преузеле обавезу управљања друштвом помоћу различитих мера и програма у стратегијама развоја посебних области. Тако се може говорити о постојању, поред војне стратегије и: државних стратегија, националних стратегија, политичких стратегија, привредних стратегија, културних стратегија, демографских стратегија и тако даље. Данас се под стратегијом, углавном, подразумевају: теорија, наука или конкретан план развоја.

2.2.ВЕЛИКА СТРАТЕГИЈА

2.2.1. Однос стратегије и политике

Однос политике и стратегија био је нужен. Очување највишег државног добра било је у рукама управљача државе, али и више од тога – они су одређивали ток развоја неког друштва. Поред способности лидерства, државни управљачи морају бити и образовани - да могу да процене непријатеља без обзира на то да ли је непријатељ био на домаћем политичком пољу или на бојном. Будући да смо препознали да стратегија проучава односе барем две стране у сукобу, а основни метод политике је политичка борба, јасно је уочити повезаност ова два појма.

Специјална вештина да се надмудри и савлада противник, у античко време није била „резервисана“ само за једну струку, већ за читаву робовласничку касту, која је водила ратове, односно била је то привилегија изабраних људи најчешће природних ауторитета (мудраци) или људи којима је то право припадало на основу положаја у друштву (владари полиса). У античкој Грчкој се под појмом стратегија подразумевало средство или поступак помоћу којег је стратег (војсковођа) настојао да командује својим јединицама тако да надмудри и обмане противника и обезбеди победу над њим, првенствено вештим избегавањем директног окршаја. Наиме, сматрало се да је рат нужна (и богом дата) појава и да се, када до њега дође, вештина стратега састоји у предузимању мера којима ће се противник обманути или присилити на пораз и предају на што бржи и безболнији начин (Стојковић, 2009: 241).

Стари Грци, Римљани, па и Кинези су више интуитивно познавали однос политике и стратегије, односно дефинисање стратегије је дуго времена било усмерено

искључиво на војну силу као средство рата и везу војне силе и циљева рата. Они су само посредно наговештавали њен (стратегијин) незаобилазни политички карактер (Радојевић, 2018: 81).

До XVIII века чињеница да је рат политичка активност није се битније променила, односно политика остаје први и основни део рата јер она улази у све комбинације које одлучују о рату. Стратегија се као саставни део ратководства, у ствари односи на циљ рата, а циљ рата се не може ни замислити без политике. Циљ рата није ништа друго него превод политике на језик силе.

У Жоминијевим делом *Преглед ратне вештине* се уз појам рата везује и вештина вођења истог по карти на целом ратишту (Жомини, 1938: 110). Важно је схватити да се у овом тумачењу мисли на много више него на географске особине земљишта. У себи подразумева дефинисање свих капацитета на простору извођења ратних дејстава толико комплексном да се једино може сагледати на упрошћеном приказу - карти.

Ту узајамну везу војне вештине у ширем смислу и политике је Клаузевиц поставио преко међусобног односа између рата, стратегије и политике. Битно је истаћи његов став да се војни циљ рата замењује политичким циљем, мада је у својим делима постављао извесну оgradu у смислу тога да војсковођа мора да има утицај и на политичке одлуке. Тако, у књизи *О рату* исказује свевременски двоструки образац: „*рат треба потпуно да одговара политичким намерама, а политика треба да је одмерена према ратним средствима*“ (Клаузевиц, 1951: 524), а свакако је напознатија његова мисао: „*рат није ништа друго него продужење политичких односа употребом других средстава*“ (Клаузевиц, 1951: 121). Можемо закључити његово тумачење да политика поставља циљеве рата – пре рата, и преговара о миру – после рата. За време рата, стратегија је лишена политике. Кад рат почне, политика може само да повећава или смањује своје захтеве, односно задатке које поставља стратегији, сходно ратним победама или поразима.

Анђелковић²³ у делу *Појмови из ратководства* изричито каже: „*државној политици рат је начин, а војска средство за решавање задатака. Но решавање у рату не спада само политици у надлежност, ту стратегија, тј. виши војени, обзири имају решавајућег гласа, а често и једино решавајућег. Политика и стратегија ту се тако сroђавају, да војвода мора уједно бити и државник*“.

Овај однос нам предочава и Мишић у књизи *Стратегија – вештина ратовања* када пише: „*рат је продужење политике са оружјем у руци, чиме се управо и објашњава утицај политике на вођење рата*“ (Мишић, 1907: 8). Наводећи пример сарадње Молткеа и Бизмарка²⁴, Мишић у својој *Стратегији* у виду закона изриче став да „*између политике и вођења рата (војсковође) мора владати потпуна хармонија, јер, сем осталог, од те две чињенице као позитивно зависи и успех у рату. Политика тако исто одређује у више, прилика и време почетка ратних радњи, од чега често зависи и начин ратовања. Погребна је дакле и овде потпуна сагласност између представника политике и главног команданта војске*“ (Мишић, 1907: 9).

Лидел Харт у својој *Стратегији посредног приласка* дефинише стратегију као „*вештину расподеле војних средстава ради испуњења циљева политике*“ (Hart, 1967: 196). Он нас подсећа да не изгубимо из вида да одсудна битка није једини циљ стратегије, а када би то и било тако, сви се слажу да је циљ стратегије да њу „*остварује*

²³ Јован Анђелковић, српски војни теоретичар и генерал (1840-1885).

²⁴ Otto Eduard Leopold Graf von Bismarck (нем.), пруски премијер и немачки канцелар (1815-1898).

под најповољнијим околностима, а уколико буду повољније прилике, утолико ће бити сразмерно мање борбе. Стога би се савршенство стратегије састојало у добијању одлуке без икакве озбиљне борбе“ (Hart, 1967: 201-202), што је слично Сун Цуовим размишљањима у Умећу ратовања из IV века п. н. е. да „није највеће умеће увек побеђивати у биткама – најбоље је победити непријатеља без борбе“ (Сун Цу, 2005: 27). Бавећи се стратегијом посредног прилажења, Лидел Харт истиче да је стратегија „вештина расподеле војних средстава ради постизања политичких циљева“. При томе, она се „не бави само покретима војске већ и њеним дејством“ (Hart, 1967: 199).

Бофр²⁵ у делу *Увод у стратегију* такође још јасније дефинише однос стратегије и политике када каже да је стратегије „вештина да се оствари суделовање силе у постизању циљева политике“ (Бофр, 1968: 20). Разматрајући стратегију, он дефинише овај појам као „...вештину дијалектике снага или, тачније, вештину дијалектике воља уз употребу силе ради решења њиховог сукоба“ (Бофр, 1968: 21). По њему, стратегија не треба да буде целовито учење (доктрина), већ начин (метод) мишљења који омогућава да се разврстају и распореде догађаји с обзиром на њихову важност или „хијерархију“, а затим одабере најделотворнији поступак. У вези с тим, сматра да „сваком стању ствари одговара једна одређена стратегија која је добра у једним, а лоша у другим условима“ (Бофр, 1968: 13-14). Бофр је поделио стратегију на: тоталну, генералну, оперативну и логистичку („генеричку“) стратегију. Улога тоталне стратегије је да „смишља вођење тоталног рата“ и „одређује појединачне задатке и комбинацију различитих генералних стратегија у политичком, економском, дипломатском и војном погледу“. У сваком од поменутих домена, постоји „генерална стратегија“ која „додељује и комбинује задатке акција које се изводе у разним гранама делатности дотичног домена“ (Бофр, 1968: 30-31).

Арон²⁶ у књизи *Мир и рат међу нацијама* тврди да мисао Клаузевица и логика акције не дозвољавају сумњу: „политика не може одредити циљеве не водећи рачуна о средствима којима располаже“. Разматрајући вођење операција и стратегију каже: „...политика не управља само концепцијом целине. Она одређује у неким случајевима и вођење једне битке, опасности које један војсковођа мора прихватити, границе које стратег мора да одреди иницијативама тактичара.“ (Арон, 2001: 63). Такође је уочио да је развој стратегије кренуо од ужег ка ширем појму: од стратегије чије је тежиште на пукој примени силе, све до употребе силе због циљева које је поставила политика.

Уочавамо да се за реализацију стратегије у пракси стварају посебна политичка тела и организације унутар политичке архитектуре сваке заједнице. Извршни органи углавном преузимају улогу оперативе, али је за истински успех неопходна претходна духовна (научна) замисао, концепт или, барем, стратегијски план на основу којег ће се та стратешка замисао најфункционалније преточити у праксу. О односу политике и стратегије може се рећи следеће: политика диктира услове, селекционира интересе, одређује циљеве и носиоце, а стратегија је у функцији њихове конкретизације. Суштина је да се стратегија не граничи са политиком, већ се са њом спаја.

Већ у XIX веку рат је показао да је за његово вођење, поред политике и чисто војних проблема, било потребно дубоко познавање и социологије и економије, јер се и моћ државе састоји из политичке, економске и војне компоненте. Стога, стратегија је обухватало основне законе развоја људског друштва, као и законе који условљавају еволуцију, припреме и вођење рата у савременом свету.

²⁵ Andre Beaufre (фр.), француски генерал и стратег (1902-1975).

²⁶ Raymond Claude Ferdinand Aron (фр.), француски филозоф и политиколог (1905-1983).

Лидел Харт у књизи *Стратегија* тражи да везе између политике и стратегије буде тесна за све време рата и да политика увек буде над стратегијом. Тај утицај мора ићи тако далеко да се и стратегијски методи морају подешавати према врсти ратне политике (Hart, 1967: 11). Можемо рећи да је Лидел Харт сасвим у праву када каже: „*задатак велике стратегије је да све изворе једног народа координира и упућује ка постигнућу политичког циља рата – циља који одређује народна политика... Поред тога, док је хоризонт стратегије ограничен ратом, велика стратегија гледа преко рата на мир... Она нема само да комбинује разна средства, већ и да њиховом употребом отклања ма какву штету за будуће стање мира, сигурности и напретка. Жалосно стање мира, за обе стране, после велике већине ратова, може се приписати фактору да је за разлику од стратегије, домен велике стратегије за већину terra incognita која још чека на истраживање и разумевање.*“ (Hart, 1967: 199-200).

За Лидел Харта: „*велика стратегија мора да регулише расподелу снага на разне видове оружане силе и службе, рачунајући ту и индустрију. Борбена снага представља само један од тих инструмената велике стратегије. Велика стратегија мора да води рачуна и да регулише моћ финансијског, дипломатског, трговинског и, не на послетку, етичког притиска у смислу слабљења противникове воље. Добар разлог представља и мач и штит.*“ (Hart, 1967: 199) Да би указао на значај „високе стратегије“, Харт је употребио следеће упоређивање: „*Као што је тактика примењивање стратегије на нижем степену, тако је и стратегија примењивање „високе стратегије” на нижем степену. По питању односа између ове две врсте стратегије, он указује на то да „док се стратегија бави само проблемима добијања рата, висока стратегија мора да има шири видик, јер се њен проблем састоји у добијању мира”* (Hart, 1967: 212).

Ерл²⁷ је у свом дели *Творци модерне стратегије* забележио да се овако схваћена делатност државника често назива велика стратегија – „*grand strategy*“ (ратоводство или ратна политика). Велика стратегија обухвата, поред стратегије употребе оружаних снага, спољну и унутрашњу политику, економију, финансије, као и у потребној мери све остале гране државне делатности (Ерл, 1952: 1).

На основу тога Ерл дефинише велику стратегију као „*највиши тип стратегије који удружује политику и оружану силу једног народа тако да прибегавање рату постаје излишна ствар или му се приступа са највећим изгледима на успех*“ (Ерл, 1952: 3). Он је јасно уочио да стратегија није искључиво појам ратних времена, већ је саставни део државничке вештине за сва времена. Како су и друштво и рат постали сложеније појаве, то је и стратегија по сили околности захтевала све веће обраћање пажње на невојне чиниоце.

У другој половини XX века, односно већ после завршетка Другог светског рата размишљања на тему велике стратегије држава настављају даљу еволуцију размишљања и закључака.

2.2.2. Велика стратегија државе

Прва појава термина у енглеском језику термина „*grand strategy*“ датира из 1834. године, а вероватно као превод француског „*la grande stratégie*“ око 1805. наводи Лукас Милевски у књизи *Еволуција схватања велике стратегије* (Milevski, 2016: 15).

²⁷ Edward Mead Gray (енг.), амерички војни писац и универзитетски професор (1894-1954).

Милевски наводи да га можемо наћи у делима два највећа аналитичара Наполеонових ратова - Жоминија и Клаузевица (Milevski, 2016: 17).

Детаљније и исцрпљивије бављење термином „велика стратегија“ проналазимо у делима Лидел Харта и Ерла у периоду између два светска рата.

Вођење рата одувек била дужност државе, а од XIX века постало је дужност народа и управљача државе (влада, краљ, цар, султан и сл.). Напредак технике и савремени услови терале су управљача да предузму мере којима би се мобилисале и управиле све државне потенцијале у том правцу. Развој политичких институција, јачање националних држава и савези које су државе међусобно склапале у XIX веку створиле су претпоставке да је мир сталан и дуготрајан, односно да је то нормално стање друштва, а то је цивилна лица удаљило од све активније улоге у рату који је технички и индустријски напредак учинио извесним. Како је способност државе за вођење рата нераскидиво повезана са природом њене владвине, то су се демократске државе са лабавом и недовољно централизованом организацијом супротставиле чвршће организованим и мање демократским државама. Европске државе су тежиле успостављању чвршћег војног апарата заснованог на пруско-немачком моделу генералштабова, док су Енглеска и Британија одлагале стварање истих са претпоставком да ће успостављање војних организација, односно саме припреме за рат и довести до рата.

Било да се ради о војницима, о наоружању, о исхрани, о транспорту или о самој организацији извођења рата постаје јасно колико је неопходна сарадња и садејство војног и цивилног дела друштва. Можда је боље рећи да је цивилни део државе постао преоптерећен потребама и захтевима које је војни део поставио.

Припреме за рат европских држава у XIX и почетком XX века подразумевале су брзе, маневарске ратове који би решавајућим биткама у почетној фази рата одлучиле питање победника. Битка на Марни од 6. до 9. септембра 1914. године изменила је ово размишљање и оно што су обе стране започеле као брзи рат претворило се у рововски рат. У 1915. години материјал постаје одлучујући фактор рата. (Ерл, 1952: 310) „*Рат је исувише озбиљна ствар да би се управљање њиме оставило војним лицима*“ речи су председника Француске Клемансоа²⁸.

Греј²⁹ је у студији *Модерна стратегија* идентификује три главне категорије и седамнаест димензија стратегије. У категорији *Људи и политика* нагласак ставља следеће димензије: људе, друштво, културу, политику и етику. У *Припрема за рат*: економија и логистика, организација, војна администрација, информисање и обавештајна делатност, стратешку теорију и доктрину, као и технологију. Најпосле у *Одговарајућој политици* наводи: војне операције, команда, географија, фриксија, противник и време. Овако обимним параметрима Греј је препознао циљ велике стратегије: обезбеђење опстанка државе у међународним односима, кроз заштиту њених виталних интереса применом средстава која су јој на располагању, односно одабиром таквог смера деловања који у миру и у будућем рату треба да осигура њен развој у будућности (кроз претњу силом, примену силе, посредне притиске, дипломатију, итд.) (Gray, 1999: 17-23). Улога велике стратегије је одређивање смерница за примену свих инструмената националне моћи неке државе, за постизање циљева који надилазе само исход рата, већ се баве и наступајућим миром.

²⁸ Georges Benjamin Clemenceau *Mujeron-an-Pared* (фр.), француски политичар, председник владе и министар рата Француске у Првом светском рату (1841-1929).

²⁹ Colin S. Gray (енг.), британско-амерички геополитички писац (1943-2020).

Пол Кенеди³⁰ је у свом спису *Велика стратегија у рату и миру* забележио да суштина велике стратегије лежи у политици. Заправо он велику стратегију види као: „способност лидера нације да окупи све елементе, како војне, тако и цивилне, за очување и унапређење дугорочних најбољих интереса (у рату и у миру) нације“ (Kennedy, 1992: 5). Према његовом тумачењу, „сви елементи“ укључују пуно коришћење и процену дипломатије; питања националне воље, морала, и политичке културе; и читав низ економских ресурса, укључујући и индустрију, финансије, радну снагу и богатство. Стога је сасвим јасно да је проучавање теорије и суштине рата важно за опстанак и развој држава. Још Сун Цу нас у *Умећу ратовања* подучава да је рат: „од суштинског значаја за државу – то је подручје смрти и живота, стаза опстанка и пропасти, и стога се мора што боље проучити“ (Сун Цу, 2005: 5).

Можда је најбољу анализу разлика између стратегије и велике стратегије навео Милер³¹ у свом чланку *О стратегији, великој и светској*:

- 1) велика стратегија укључује препознавање и формулисање политичких циљева на које се усмерава стратегија;
- 2) стратегија је усмерена ка добијању рата, док га велика стратегија превазилази, односно подразумева и друге инструменте спољне политике државне моћи;
- 3) пошто у себи садржи много више од само војне моћи стратегије, велика стратегија се примењује и у миру и у рату и
- 4) ширењем стратегије формира се велика стратегија која своје творце наводи на интеграцију и координацију различитих инструмената државне моћи. (Miler, 2016: 240-242)

Позен³² у књизи *Извори војне доктрине* (1984) наводи да је улога великих стратегија да наброје и хијерархизују претње, односно наведу потенцијалне политичке и војне одговоре(средства) на њих. Од великих стратегија се још очекује да образложе наведени редослед претњи, као и да одговоре на питање зашто су предложили одређена средства, а не нека друга. По њему постоје четири функције које треба да испуњавају велике стратегије: *прво*, многи ресурси су ретки и необновљиви те јасно постављени стратешки приоритети омогућавају њихову ваљану алокацију и промишљено искоришћавање, *друго*, у многим великим земљама је неопходна усаглашеност у деловању кључних друштвених и организацијских структура, *треће*, велике стратегије треба да дају предност одвраћању потенцијалних противника и оснаживању савезништава и пријатељстава, пре него стварној употреби силе и *четврто*, разговетно и одмерено постављен оквир вредности и циљева једне велике стратегије јача унутардруштвену одговорност, омогућава критику и поправљање, односно даје прилику да се накнадно проучава њен učinak. Такве велике стратегије су добре и за демократију, закључује Позен.

Једно је питање да ли је одређена стратегија по изнесеним намерама и другим особинама класична или велика, а друга ствар (и много значајнија) је: да ли је таква стратегија остварива и остварена, односно да ли је оцена њене успешности позитивна или негативна (Да ли је идеја прорадила?). Пре тог оцењивања морамо се подсетити да је много лакше саветовати него то што је препоручено и урадити јер ништа није немогуће за онога ко нешто не мора сам да учини. Ниједно оружје, радња или начин

³⁰ Paul Michael Kennedy (енг.), британски историчар (1945).

³¹ Paul D. Miller (енг.), амерички професор и блогер (1970).

³² Barry Ross Posen, амерички професор политичких наука (1952).

ратовања нису сами по себи стратешки - само последице које приоизводе их таквим чине, смештајући их у укупан ток догађаја, оквир постављених циљева...

Да би се одговорило на овакве и сличне захтеве, све стратегије, подједнако тзв. класичне (националне) и велике (*Grand*) треба да буду ваљано организоване и непротивречне замисли пожељног. Оне као такве представљају и одређену слику стварности, тј. својеврсну менталну мапу света онога/оних који их стварају. Вероватно најпознатији, а свакако најзначајнији захтев на који једна стратешка замисао треба да одговори јесте достизање склада између предвиђених средстава и постављених циљева. Без одговарајућих и, пре свега, стварних средстава (материјалних и често, још више, нематеријалних извора моћи и способности), постављени циљеви само су празне речи. Стога је однос средстава и циљева неуралгично језгро остваривости било које замисли, па и стратешке.

Најпосле, стратегије поред тога што нужно, мање или више тачно предвђају догађаје, такође дају и објашњењае оног што је претходило и определило заузимање новог правца у кретању једне политичке заједнице. Овде треба истаћи да нема много смисла изучавати стратегију и/или стратешки мислити, уколико сматрамо да је ток догађаја унапред дат и непроменљив, те да нема простора за појединца или групу да праве рационалне изборе. Клаузевиц је, уосталом, стратегију и одредио као „царство избора“.

Пред крај XX века јавља се појам *стратешких студија*³³ као интердисциплинарног приступа безбедности који полази од идеја војних и цивилних стратега о претњи и употреби силе и моћи за остваривање политичких циљева (Ајзенхамер, 2020: 78). Стратешка култура као део укупне и политичке културе, утиче на стратешко мишљење и стратешко понашање. Жижна тачка већине студија стратешке културе је у истраживању *трајности, правилности и непрекидности* одређеног понашања држава. Промене стратешке културе могу бити узроковане из најмање два разлога: шокова који долазе споља, као и због међусобне несугласности њених основних поставки. Стратегија мора бити у сагласности са стратешком културом земље о којој се ради, а способност прилагођавања на нове околности је најважнија и најцењенија особина било ко стратешког мишљења или деловања.

Можемо закључити да када стратегија иде даље и предвиђа употребу свих извора моћи једног друштва за постизање циљева који надилaze не само исход рата, него се баве и односима наступајућег мира онда је на делу велика стратегија.

³³ О стратешким студијама видети у : Hedley Bull, „Strategic studies and its Critics”, World politics, Vol. 20, No. 4, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, p. 596; Robert Ayson, „Strategic studies”, in Christian Reus Smit, Duncan Snidal (eds.), The Oxford Handbook of International Relations, Oxford University Press, Oxford, 2010, p. 571; Barry Buzan, An Introduction to Strategic Studies – Military Tehnology & International Relations, Macmillan for International Institute Strategic Studies, London, 1987, p. 3.

3. „НАЧЕРТАНИЈЕ“– СРПСКА ВЕЛИКА СТРАТЕГИЈА

*“Српска криза и догађаји који су је пратили
наравно да нису утицали на даљи развој Источног питања,
али су унели неке измене у узајамне односе велики сила на Балкану,
те у њихове односе са Кнежевином Србијом.
То није могло остати без утицаја на даљу спољну политику уставобранитеља.
Малој аутономној Кнежевини било је тешко,
али не и немогуће, да води спољну политику у смеру потпуне независности.
Било је неопходно да се ослони на подршку макар једне велике силе.
Са своје стране, све велике силе су штитиле
сопствене интересе у Источном питању и,
нарочито, у пословима који су били у вези са Кнежевином Србијом.”
(Никифоров, 2016: 78)*

3.1. НАСТАНАК „НАЧЕРТАНИЈА“

„Начертаније“ као документ спољне политике и претпостављена велика стратегија Србије из XIX века није настало сасвим случајно ни сасвим спонтано. Пре него што се упознамо са њим неопходно је да се осврнемо на политичке прилике у Европи, на Балкану и у Србији у првој половини истог.

Цео XIX век у Европи представља буран политички период када се националне државе буде, формирају и претапају. Француска буржоаска револуција запалиће пламен промена у устаљеним европским моделима владања. На историјској сцени појавиће се Наполеон³⁴ који ће ускомешати националне духове народа којих је у Европи било више него држава. После два пораза Наполеон ће бити упућен у изгнанство, а на тлу Европе устоличиће се прве велике силе које не желе да се на историјској сцени поново јаве појединци и народи који би узмутили и изменили постојеће стање.

Конгрес сила победница у Бечу одржан 1814. и 1815. године показао је да се за судбину Европе питају Русија, Велика Британија, Аустрија и Пруска. Европа је подељена, а „стари“ конзервативни поредак је поново успостављен. Завршетком конгреса политичке прилике у Европи су привремено уређене и карта Европе је дефинисана. Силе учеснице се окрећу ка територијама које су простале и према којима би могле испољити своју утицај и тражити проширење. Русија су се природно окренуле ка свом суседу са којим је већ имала сукобе и на чије је територије рачунала: Османлијско царство.

Османлијско Царство (од друге половине XIX века Турска) је свој врхунац досегло 1683. године и од тада је у стагнацији и опадању (Inaldžik, 2003: 85 - 86). Ратови између Руске и Османлијске империје су почели још крајем XVI века и Русија је видела свој излаз на Средоземље једино преко Цариграда. „Од краја XVII века Русија је дуже од три века водила бројне ратове против Турске. Ти ратови су имали јасне циљеве. Прво је то био излазак Русије на своје природне границе на југу - на обале Црног мора. Затим излазак из тог затвореног мора у отвореније - Средоземно. Тај излазак водио је кроз Босфор и Дарданеле. У борби за заливе, Русија је настојала да се ослони на православне народе - Грке, Србе и Бугаре. Али и ти народи су имали интереса од Русије, будући да је сваким руско-турским ратом слабило Османско царство, услед чега су и они били ближи ослобођењу.“ (Никифоров, 2016: 47). Устанци

³⁴ Napoleon Bonaparte (фр.), француски генерал, цар Француске и краљ Италије (1769-1821).

хришћанских народа на Балкану у XIX веку скрећу пажњу Русије као непосредно заинтересованог наследника територија и других европских сила које теже да смање утицај Руса и спрече распад „болесника на Босфору“ како су почеле да називају Османлијско царство. Кроз цео век ова борба (Русије са једне стране и свих осталих европских сила са друге стране) утицаће на судбине балканских народа и држава, а у литератури ће остати позната као „Источно питање“ (Јовановић, 1863).

Од почетка XIX века Србија је повела активну борбу за национално ослобађање и независност од османлијске владавине. На темељима Карађорђевог³⁵ угушеног Првог српског устанка (1804. – 1813. године), Милош³⁶ подиже Други 1815. године схватајући да до коначног циља Србија може доћи само политичким путем.

Русија, као заштитница православља у Османлијском царству (објавом Катарине Велике³⁷ из 1776. године) је природан савезник Срба, али она није желела да Србија својом самосталном политиком распали пламен независности Балкана чиме би био затворен руски приступ Цариграду. Подршка Србији изражена у руско – турским мировним уговорима у Букурешту 1812. године, Акерману 1826. године и Једрену 1829. године није испунила српска очекивања (Ђоровић, 2000-2008).

Карта 1: Србија у доба Милоша Обреновића
(Љушић, 2004: 60)

Тридесете и четрдесете године XIX века обележиле су политичке борбе у Србији, а у историји Европе остале су познатије као *Српска криза у Источном питању*. Султановим хатишерифима из 1829, 1830. и 1833. године кнез Милош Обреновић стиче наследно право кнеза, а Србија се, поред стицања аутономије (додуше у саставу

³⁵ Ђорђе Петровић Карађорђе, српски вожд и родоначелник династије Карађорђевића (1768-1817).

³⁶ Милош (Теодоровић) Обреновић, други српски вожд, наследни кнез Србије и родоначелник династије Обреновића (1780/1783-1860).

³⁷ Катарина II Алексејевна (рус.), руска царица (1729-1796).

Османлијског царства) проширује на територије које је ослободила у Првом српском устанку. Последице доношења, па укидања, првог српског (Сретењског) устава 1835. године, односно проглашења другог (Турског) устава из 1838. године довеле су до сукоба присталица кнеза Милоша Обреновића и његових потомака (кнезова Милана³⁸ и Михајла³⁹) са личностима окупљеним око Државног савета – самопроглашеним бранитељима Устава („уставобранитељима“). Сукоб око облика владавине и политичког уређења Србије увешће на српску политичку сцену сукоб два царства - Руског и Османлијског, али и учешће осталих европских политичких, економских и војних сила. Својим мешањем час на страни Обреновића, час на страни уставобранитеља све силе су покушавале да издејствују моћ и превласт за свој рачун, а не оно што би било најбоље за интересе Кнежевине Србије. Такав утицај из иностранства довео је до напуштања Србије од стране уставобранитеља. Део њих остао је у Видину, а за Цариград су, између осталих, наставили: Тома Вучић Перишић⁴⁰, Аврам Петронијевић⁴¹, Милутин Гарашанин⁴² с двојицом синова, Илијом и Луком. Неколицина других, заједно са Стојаном Симићем⁴³ упутила се у Аустрију, а Матија Ненадовић⁴⁴ и Лазар Теодоровић⁴⁵ – у Русију (Цетнаровић, 2017: 50-66).

У Цариграду су уставобранитељи покушавали да се повежу са Аустријом и Француском. То нису успели непосредно преко Турака него преко Пољака. До зближавања је дошло због развоја политичких прилика и односа на обе стране.

3.1.1. Улога Адама Чарторијског у настанку „Начертанија“

Утицај Пољака у настанку не само *Начертанија*, него и целокупне спољне политике младе српске кнежевине у педесетим годинама XIX века, а нарочито за време *Српске кризе у Источном питању* је неизоставан.

Пољски племић и војник кнез Адам Чарторијски⁴⁶ био је министар спољних послова (иностранних дела) Руске империје од 1803. до 1806. године, а након тридесетих година XIX века истакнути борац за независност и самосталност Пољске са огромним и вредним политичким везама у Европи.

Први контакт са Србима кнез Чарторијски имао је преко делегације коју је Карађорђе упутио руском императору крајем 1804. године. Српско изасланство предвођено Матејом Ненадовићем је изнело молбе српског народа да их Русија заштити и омогући им независност коју је Порта обезбедила Архипелашким острвима у Јонском мору. Испраћени поклонима и обећањима Срби нису били заборављени. Кнез Чарторијски је имао идеју да створи Југословенску федерацију (у склопу Балканске федерације) концентрисане око Србије и под протекторатом Османлијског царства. Та федерација би подстакла и Јужне Словене насељене у Аустрији који би довели до

³⁸ Милан Обреновић II, старији син кнеза Милоша обреновића (1819-1839).

³⁹ Михајло Обреновић II, млађи син кнеза Милоша обреновића (1823-1868).

⁴⁰ Тома Вучић Перишић, војсковођа из I и II српског устанка, војвода и уставобранитељ (1787/1788-1859).

⁴¹ Аврам Петронијевић Стјекић, државник, министар иностранних послова и председник српске владе (1791-1852).

⁴² Хаџи Милутин Савић Гарашанин, обор-кнез јасенички и члан Државног савета (1762-1842).

⁴³ Стојан Симић, политичар и уставобранитељ (1797-1852).

⁴⁴ Матеја Ненадовић, војвода из првог српског устанка, први председник Правитељствујушћег совјета и српски дипломата (1770-1854).

⁴⁵ Лазар Теодоровић, политичар и дипломата (1771-1846).

⁴⁶ Adam Jerzy Czartoryski (пољ.), пољски племић у руској служби, а затим истакнути политички борац за независност Пољске (1770 – 1861).

дестабилизације ситуације у Аустрији. У складу са тим идејама 1806. године руски бродови су упловили у Боку Которску и, у светлу супротстављања Наполеону и француском утицају на Балкану, почело се са развијањем проруске агитације међу становништвом Боке, Далмације и Дубровачке републике. Међутим, пропаст ове идеје је значајно допринела паду кнеза Чарторијског са положаја руског министра исте године (Zurek, 2006: 630-631).

Покоравани, присаједињавани и мобилисани Пољаци бивају на обема странама у ратовима Наполеона и коалиција европских држава, али им то доноси само краткотрајно ослобођење јер завршетком ратова поново ће остати без своје самосталне државе. Бечким конгресом 1815. године европске силе формирале су полузависну, тзв Конгресну Пољску као уставну монархију под влашћу руског цара. Кнез Чарторијски се трудио да активним учешћем на овом конгресу да обезбеди неки вид самосталности за Пољску, али безуспешно.

Покушај Пољака да обнове своју државу 1830. године на крилима друге француске, тзв. Јулске револуције није испунио жеље односно устанком покренутим у новембру исте године. Руским угушењем Новембарског устанка Пољака у мају 1831. године Пољска дефинитивно нестаје са мапе Европе XIX века.

Кнез Чарторијски је уточиште потражио у Европи. Пронашао га је у Француској у малом париском хотелу Ламбер (фр. *Hôtel Lambert*). Пољска емиграција је схватила да до ослобођења и уједињења може доћи политичким путем једино на штету Русије и Аустрије. Правилно су схватили да је највећи руски политички непријатељ Османлијско царство, односно да једино у сукобу ове две силе, уз уплитање и Аустрије, могу пронаћи место за себе, односно за независну Пољску.

Може се рећи да је Чарторијски своје планове у вези османлија поделио у две етапе. У првој је тежио да они, у склопу реформи, измени однос према Влашкој, Молдавији и Србији, односно дајући им већа права и слободе исте отргне од утицаја Русије у складу са противруским курсом Запада. У другој етапи, односно у случају сукоба у Европи, постојала би могућност обнављања Пољске која би прекинула комуникације Русије и Аустрије и на крилима османлијских успеха против Русије обезбедила своју рестаурацију (Živanović, 1991: 3).

У складу са тим кнез Чарторијски је тежио да у Цариграду успостави центар рада за подручје Балкана, тачније европски део Османлијског царства. У првој етапи свог деловања Чарторијски је, још за време устанка против Русије 1831. године у својству председника Националне пољске владе, упутио свог представника - агента Верешчињског⁴⁷ у Цариград ради „успостављања непосредних веза са Османлијском империјом која је показивала симпатије за пољски устанак.“ (Цетнарович, 2017: 75). Поново је 1836. године, овога пута из емиграције у Паризу, упутио генерала Хшановског⁴⁸, бившег начелника војске у Новембарском устанку, као и групу пољских официра ради испомоћи османлијској војсци у реформама (Živanović, 1991: 2). Пољска пажња је испрва више на подунавске кнежевине, а посебно Румунију. Његов агент Вороњевич⁴⁹, из Букурешта, у сарадњи са румунским вођом националног покрета Кампинеануом⁵⁰, му (Чарторијском) 1838. године скреће пажњу на Србију и кнеза Милоша Обреновића „који – по његовом мишљењу – није далеко од улоге легендарног

⁴⁷ *Piotr Aleksandar Wereszczyński* (пољ.), пољски политички агент у Турској и на Балкану (1802-1856).

⁴⁸ *Wojciech Chrzanowski* (пољ.), француски, пољски и руски генерал и политички агент у Турској (1793-1861).

⁴⁹ *Janusz Woronicz* (пољ.), пољски писац и политички агент у Румунији (1805-1874).

⁵⁰ *Ion Câmpineanu* (рум.), румунски бојар у Влашкој (1798-1863).

српског цара Душана.“ (Цетнарович, 2017: 28). Рађа се идеја о удруживању Пољака, Румуна и Срба, а посебан је допринос и блиског сарадника кнеза Чарторијског, Михаила Чајковског⁵¹, који 1839. године објављује роман *Криалија* у коме велича борбу подунавских народа и где доста места посвећује кнезу Милошу.

Сукоби у источном делу Османлијског царства (Египатско-турски конфликт 1839. године) одразили су се и на европске силе. Британија и Француска су поквариле своје односе склапањем тзв. Лондонске конвенције између Русије и Британије 1840. године. Овај потез је усмерио Пољаке да своју пажњу, не раскидајући везу са Британијом, усмере на Француску као силу природно супротстављену Русији. Такође, уместо разбијања Османлијског царства, Чарторијски види једину преосталу могућност у пољско-турској сарадњи и где би, очувана и реформисана, Османлијска империја била ослонац пољске борбе за ослобођење (Цетнарович, 2017: 31).

У тој (другој) етапи поступања кнеза Чарторијског на Балкану од 1839. године можемо да приметимо појачан интерес за Србију која би се, уз подршку Османлијског царства, ослободила и руског и аустријског утицаја, а тиме посредно и дугорочно створила савезнике у борби за пољско национално ослобођење. Долазак на власту у Србији кнеза Михаила Обреновића 1839. године и његов несумњиво проруски курс никако није ишао у корист плановима Чарторијског.

У јачању руског утицаја у Србији Порта је видела деловање против целовитости царства и могућност успостављања руског протектората у Србији као што је био случај са Влашком и Молдавијом. Такође је и Аустрија видела посредну опасност за себе у случају јачања утицаја Русије у Србији који је као могућност наводио посредно јачање Србије на Балкану и њен утицај на саму хетерогену државу каква је била Аустрија. Са друге стране уставобранитељи прогнани у Цариград 1840. године су схватили да се морају окренути османлијској Порти (влади), као једином преосталом савезнику у покушајима враћања у Србију. Спољна политика уставобранитеља је морала да се ослани на подршку макар једне велике силе.

Секретар српске агенције у Цариграду Вукашин Радишић упознао је почетком октобра 1840 године Вучића, Петронијевића и још неке емигранте са Чајковским. Успостављени однос није у потпуности усмерио Пољаке на уставобранитеље. Чајковски је извештавао из Цариграда Чарторијског о утиску који су уставобранитељи оставили на њега. *„Засада није умесно“* – писао је – *„да ступам ни у какав други политички однос с Петронијевићем и Вучићем, било би недоследно, будући да желим да пронађем копчу с Милошевом странком, нешто слично чинити с њеним противницима; наш напор треба уложити у њихово помирење и преотимање од Московца. Кад не би било Милоша, и кнез Михаило исто тако пао, тек би онда Вучић био човек Србије.“* (Цетнарович, 2017: 111).

Напред поменути Радишић је саставио спис - проглас словенским народима на Балкану под називом *Сабор Словенства* – којим је позивао на јединство против „антисловенске“ политике Русије. Интересантно је да је величао кнеза Милоша (осуђујући оне који су га приморали на повлачење) као предводника јужних Словена, док је на чело словенства стављао кнеза Чарторијског.

Повратак уставобранитеља (без Вучића и Милутина Гарашанина) у Србију 1841. прекинуо је везе уставобранитеља са Пољацима, али Чарторијски се није ослањао само

⁵¹ *Michał Czajkowski* (пољ.), пољски писац и политички емигрант у Турској (1804-1886).

на дејство из Цариграда, већ и из Француске и Британије. Свог агента Лишчињског⁵² упутио је у Србију 1841. године као енглеског доктора Линча, али се исти брзо вратио у Париз из здравствених разлога. Ипак, у свом извештају („Примедбе о Србији и Србима“) Лишчињски је указао да је, поред кнеза Милоша, потребно обратити пажњу не само на проруске симпатије становништва него и његове противнике - уставобранитеље. Недуго затим из Цариграда је кренуо јануара 1842. године и, преко Букурешта, у Београд стигао под француски именом Луј Леноар, јуна 1842. године Лудвик Звјерковски⁵³.

Долазак Звјерковског у Београд поклопио се са настојањима уставобранитеља да поврате власт, а које је подржавала османлијска Porta у циљу смањења руског утицаја у Србији. Звјерковски је извештавао Чајковског о политичким дешавањима у Србији истовремено покушавајући да их (уставобранитеље) повеже са Француском која једина није имала директне политичке интересе у Србији. Док су Пољаци бирали стране (између кнеза и уставобранитеља) Вучић је, уз не малу помоћ турске паше из Београда, у септембру 1842. подигао буну и за само неколико дана принудио кнеза Михаила Обреновића да напусти Србију. Убрзан рад и детаљне припреме омогућиле су уставобранитељима да прикупе скупштину и акламацијом изабере кнеза Александра Карађорђевића за кнеза Србије. Релативно брзо признање од стране Турске није значило да је смена династија у Србији тако лако извршена. Русија није тако препуштала свој утицај у Турској који је почео да се шири Балканом и настојала је да преузме иницијативу у Србији.

Међутим, Чарторијски је брзо правилно проценио ситуацију и, подстакнутим извештајима Звјерковског, као и његовим дописима француској штампи, усмерио свој рад на уставобранитеље.

3.1.2. Документа која су претходила „Начертанију“

Довођењем на власт кнеза Александра Карађорђевића⁵⁴ и формирањем уставобранитељске власти 1842. године ствари у Србији нису се смириле. Томе нимало није допринела осветољубивост и протеривање људи наклоњених Обреновићима од стране Вучића и Петронијевића, односно уставобранитеља. Подршку Турске смени династија у Србији Русија је видела као губитак права у делу Турске који је видела као своју зону утицаја и предео аспирација који није хтела да напусти. Од септембра 1842. до јуна 1843. године руска дипломатија, оличена у барону Ливену⁵⁵, вршила је притисак на турску Порту и тражила је повратак Обреновића (и њихових присталица) у Србију, поновни избор српског кнеза и протеривање уставобранитеља. Аустрија је стала на страну Русије свесна раста утицаја Турске и неблагонаклоног гледања на стварање независне словенске државе у њеној непосредној близини. Енглеска и Француска, као пословично неутралне по српском питању нису могле помоћи уставобранитељима

Немајући подршку ни Русије, ни Аустрије српска уставобранитељска влада се обраћа Пољацима шаљући захтев за помоћ у Енглеској и Француској за српску ствар будући да се не може рачунати на Русију, Аустрију и Турску (Živanović, 1991: 7). Пред крај 1842. и почетком 1843. године Чарторијски одлучује да предузме енергије

⁵² Adam Łyszczyński (пољ.), пољски војни комесар у Литванији, политички емигрант и агент у Турској (1805-1879).

⁵³ Ludwik Zwierkowski (пољ.), пољски писац и политички агент у Турској, Великој Британији (1807-1867).

⁵⁴ Александар Карађорђевић, Карађорђевићев син и српски кнез (1806-1885).

⁵⁵ Wilhelm Heinrich Lieven, baron von (нем.), руски (литвански) генерал и политичар (1800-1880).

позете и скрене пажњу на тадашњу ситуацију у Србији, а да за српске политичаре и сопствене агенти састави програм српско-словенске политике под насловом „*Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*“ (*Савети Србији за вођење политике*). Срж српске политике представљене у *Саветима* чине предлози да се Србија мора ослонити на Енглеску и Француску, док јој главна опасност прети од Русије и Аустрије, те засад не треба одбацити врховну власт Турске. Управо супротно, Турску треба искоришћавати за учвршћивање моћи која би „у будућности ујединила“ јужне Словене насељене на подручју Турске и Аустрије. Србија првенствено „мора довести до њиховог ослобођења“ (Zurek, 2006: 633).

Одлично познавање политичких прилика у Европи омогућили су Чарторијском да може добро сагледати стање и заиста Србији дати конкретне политичке савете. Правилно је проценио да је Турска свесна своје слабости, те ће стога радо избегавати сукобе са потчињенима све док су мирни. Русија, са друге стране може да се меша у унутрашње турске несугласице само са позиције заштитника православља, али би такво стање дало Русији моћ да постане и господар у Србији као што је постигла у Влашкој и Молдавији. Аустрија политички не би подржала распад Турске нити јаку Србију, па од ње не треба очекивати помоћ, осим трговине. Француска подршка Србији може бити само индиректно преко Пољака јер на њено мешање негативно гледале и Турска и Аустрија и Русија. Захваљујући званичној улози заштитнице католика у Турској, Француска помоћ би се огледала у прикупљању јужних Словена католичке вероисповести око Србије. Енглеска, привидно незаинтересована, могла би помоћи Србији зарад трговинских интереса уколико би Србија успела изаћи на Средоземно море. Чарторијски је у спољној политици саветовао Србији рад са осталим Словенима на Балкану (Илирима, Далматинцима и Хрватима, племенима Карадага и Црногорцима), односно у Турској и Аустрији. Такође, саветовао је и сарадњу са Мађарима ради њиховог одвајања од Аустрије, мада је предвиђао њихов сукоб са Словенима. Али треба настојати да се одржавају добри односи, скривајући се заједничким непријатељством Аустрије и Русије. „*Бугари, Босанци и Херцеговци морају бити предмет сталне и веома предане бриге од стране Србије.*“ (Živanović, 1991: 8-9).

За унутрашњу политику саветовао је Србима обавезно да се изборе за наследно право владара, будући да би изборна монархија била најгоре решење. Буђење словенске свести и интелектуално повезивање свих Срба био је задатак *Књижевног друштва* (*Друштва српске словесности*). У земљи би било потребно изградити војне потенијале (стална војска, фабрике оружја и барута), а у Крагујевцу, пре него у Београду, би требало отворити Војну академију како би се изградила снага која би бранила Србију.

Делатност и сарадња уставобранитеља са *хотелом Ламбер*, препозната у раду Звјерковског - Леноара, није дуго била тајна, а његов индиректан рад на пољским циљевима није био по вољи ни Русији ни Аустрији као непосредно угроженим пољским претензијама. Зато Чарторијски размишља и одлучује да појача утицај у Србији и замени агенти, те се привидно уклони очигледан пољски утицај са политичке сцене Србије.

После одласка Звјерковског у фебруару *Савете* у Србију доноси у октобру 1843. године Фрањо Зах⁵⁶. Његов избор је у потпуности потврдио политичку далековидост јер, као Чех, не би био очигледан експонент пољске политике хотела Ламбер, а са друге стране неговезе са словенским интелектуалцима у Аустрији би му помогле и правилнијем сагледавању стања и спровођењу српске спољне и унутрашње политике

⁵⁶ *František Aleksandr Zach* (чеш.), чешки војни теоретичар и српски генерал, први начелник Војне академије у Србији (1807-1892).

дефинисане у *Саветима*. У правилност избора Чарторијског је још више уверио извештај - меморандум који му је доставио Зах пре поласка за Србију и у коме је детаљно и верно предочено потпуно уважавање ставова и предлога наведених у *Саветима*. Кнез је могао бити сигуран да је Зах у потпуности схватио политичку ситуацију и смернице.

Догађаји који су се одиграли у другој половини 1843. године (поновно сазивање Народне скупштине и избор Александра Карађорђевића за кнеза Србије, али и протеривање - службено позивање Вучића и Петронијевића у Цариград) на политичку сцену Србије изнели су Илију Гарашанина. Прво као помоћник Вучићу, а затим као министар унутрашњих дела Кнежевине Србије (постављен 6. октобра 1843. године од стране кнеза Александра) Гарашанин се налази на прамцу политичких промена у Србији и омогућено му је да избије на чело српске владе.

Зах и Гарашанин су се одмах разумели и, на обострано задовољство, Гарашанин је Чеха ангажовао да разради широки и перспективни програм политике Србије изложен у *Саветима*. У току рада Зах је ступио у вези у са представницима Илирског покрета окупљеним око Људевита Гаја⁵⁷, конкретно са Стјепаном Царем⁵⁸ који је боравио у Београду у фебруару и марту 1844. године. Илирски покрет је настао почетком XIX века код словенског (хрватског) дела Аустрије као покушај одбране хрватског („илирског“) језика на мађарке покушаје увођења мађарског језика у „земљама круне светог Стефана“. Суштински, Илирци су захтевали хрватску независност у оквирима Аустрије, а термин „илирски језик“ су користили у циљу проширења своје борбе за националну идеју и ван граница Аустрије тврдњом да сличним језиком (тачније, штокавским дијалектом) говоре и Срби.

Након извршене редакције *Савета* Зах доставља Илији Гарашанину „*План словенске политике Србије*“ у мају 1844. године. За разлику од *Савета* Чарторијског Захов *План* обухвата све јужне Словене. Наиме, у време док је писао *План*, Зах је одржавао контакте и размењивао политичке идеје са Илирцима на темељима идеја из *Савета* који су Србију упућивали на све израженији словенски елемент на Балкану. У својој политици Чарторијски није искључивао јединство словенских народа као противтежу утицаја Русије и Аустрије на Балкану и то је јасно навестио у својим *Саветима*, а Зах је наставио даљи рад успостављајући контакте и са Илирцима и са босанским фрањевцима као њиховим природним (илирским) савезницима у Босни и Херцеговини. Хрватска концепција „Велике Илирије“ није се поклапала са пољском визијом Србије као основе словенске државе која би на Балкану сузбила руски утицај и тиме, посредно, раздвојила Аустрију и Русију. Стога је било нужно повезати ова два (српски и хрватски) плана и привести их истом крају. Зах је правилно схватио да неслагање Срба и Хрвата само подстиче мешање Аустрије и Русије и да је неопходно објединити њихове циљеве у заједнички. А то што је Србија тренутно политички самосталнија од Хрватске као дела Аустрије треба искористити и њој доделити улогу предводника (Zurek, 2006: 640-641).

У свом Плану Зах уводи посебан део „*Односи Србије са Хрватском*“. У њему наводи да „*Илирци не теже стварању Краљевине Илирије него Српског царства под владавином династије Карађорђевића*“ (Zurek, 2006: 642) и да у том циљу је већ цела Војна крајина (као део Аустрије) захваћена хрватским домољубљем и почиње да се удаљава од матице - Аустрије - чиме се стварају услови за успостављање српске државе на Балкану. Припајање Босне и Херцеговине Србији, деловањем фрањеваца, био би

⁵⁷ Људевит Гај, хрватски политичар, лингвиста, идеолог, новинар и књижевник (1809-1872).

⁵⁸ Стјепан Цар, хрватски политичар и књижевник (1818-1900).

први корак, распад Аустрије и присаједињење Хрватске таквој Србији (посредством Илираца) као други корак довели би до дезинтерграције исте у Европи и, вероватно, рату који би Пољацима пружио нову шансу за национално ослобођење (трећи и последњи корак) (Stančić, 1971: 183).

Зах се, на лицу места и у сарадњи са битним политичким личностима уставобранитеља, обреновићеваца, илираца и фрањеваца, упознао са конкретним стањем (политичких) ствари на терену и преточио *Савете* у реалније политичке потребе у *Плану*. У уводу Зах истиче: „Ако дакле Србија добро пројеса („схвати“,) шта је она сад? у каквом се положенију наоди? и какви њу народи окружавају? - то се мора уверити о томе, да је она још мала, да у овоме стању заостати несме, и да она само у сојузу са осталим јужним славенима у свету овоме будућност и задатак за испуњење имати може и има“ (Љушић, 2004: 161). Поред „Увода“, *План* чине још два поглавља: „Славенску политику Србије“ и „О средствима којима би се сјединение свију јужних славена издејствовати могло“. Политичке смернице које је Чарториски у *Саветима* Србији дао у односима према државама Европе, Зах је у *Плану* сузио, прилагодио и усмерио на земље које је окружују, односно према народима који је окружују, а који би могли привући и ујединити у јединственој (словенској) земљи на темељима након распада Турске. Односи Србије према Бугарској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Северној Албанији, Хрватској, Срему, Банату и Бачкој и, на послетку, чешким Словенима усмеравали су активности Србије на спољнополитичком плану, док се на крају предлажу и одговарајуће активности унутрашње политике која би одговарала изложеној спољној политици.

Захов *План* је обележен великим идеолошким, а и стратешким противуречјем између свог (јужно)словенског надахнућа, те прегнућа и апсолутног непријатељства спрам не само Аустрије већ и Русије. Зазирући од могућности деобе европског дела Турске између Русије и Аустрије – Зах се залагао за испуњавање испражњеног простора државом јужних Словена, независном спрам обе поменуте силе. За такав државотворни подухват он се уздао у подршке западних сила предлажући, *de facto*, одговарајућу, прозападну и антируску оријентацију српској спољној политици. Код Заха нема ни трага помисли или бојазни да би подршка западних сила морала бити у функцији антируске те антиаустријске политике, угрожавајући, у много већој и заправо неподношљивој мери независност жељене државе Јужних Словена. Реч је о мери која суштински обесмишљава словенску природу такве државе, отуђујући је од њене бити и сврставајући је у поредак обруча антируског, те последично антисловенског непријатељства Запада. Могуће је претпоставити да је Зах био свестан изложене перспективе, заодевајући је еуфемизмима попут следећег: „Нова јужнословенска, сербска држава подаје Европи све гаранције, да ће она бити врла и крјепка држава, која ће се моћи међ Аустријом и Русијом одржати“ (Калајић, 1998: 70).

Неоспорно је да су *Савети* кнеза Чарторијског и *План* Франтишека Заха били познати Илији Гарашанину и да је на основу ових других саставио своје Начертаније, али свесно их тумачећи Гарашанин је оба дела прилагодио могућностима Кнежевине Србије. „Треба још додати да је према замисли Чарториског будућа југословенска држава, чије је формирање било крајњи циљ акције, требало да одговара потребама пољске ослободилачке и антитурске политике; према концепцији аустријског Словена Заха, требало је да има антиаустријску мисију која би олакшала распад монархије; најпосле, према трезвеном Гарашанину, прва мисија слободне Србије требало је да буде да ради на окупљању, пре свега, Срба у Турској и тек онда да иде даље, што је у ‘Начертанију’ било назначено између редова.“ (Марковић, 2015: 120).

3.2. „НАЧЕРТАНИЈЕ“

3.2.1. Структура и концепт „Начертанија“

Гарашанин, као реалан српски политичар уважио је претпоставке спољне и унутрашње политике, али се руководио практичним разлозима, па је „Начертаније“ удешавао према снази и способности ондашње Србије (Љушић, 2004: 25).

Будући да је наведени спис објављен после смрти Илије Гарашанина у даљем раду ћемо користити само овај, скраћени назив „Начертаније“, а у анализи структуре и концепта користићемо текст објављен под насловом *"Начертаније" Програм спољне и националне политике Србије на концу 1844* Драгослава Страњаковића из 1921. године дат у прилогу 1 овог дела.

„Начертаније“ се састоји из Увода и два поглавља: *Политика Србије* и *О средствима, којима би се цјел српска постићи могла* (подељено на пет потпоглавља).

У уводу и првом делу Гарашанин износи срж идеје о будућој српској држави, док у другом делу даје основе српске пропагандне политике (Љушић, 2004: 116). Полазећи од тога да Србија мора имати „план за своју будућност“ Гарашанин поставља правац спољне политике коју Србија мора следити „кроз више времена“, односно од периода „док је Србија под турском владом“, па до коначне обнове српске државе. Гарашанин наводи очигледан сценарио распада Турске и предвиђа две могућности: или ће бити раздељена између Русије и Аустрије или ће бити створена нова држава састављена од њених хришћанских житеља. У случају поделе директне наследнице би биле Русија и Аустрија које би споразумно поделиле територије тако да Русија избије на Средоземно море, а Аустрија прошири своју територију на Балкану до линије Видин - Солун. Поуздајући се у то да Француска и Енглеска неће благонаклоно гледати на тај развој ситуације Гарашанин се узда у њихову подршку успостављању српске државе на темељима српског царства - Душанове Србије из XIV века. Настављајући на тим темељима Србија ће устати, не као нешто ново и револуционарно на тлу Европе, већ као природан наставак нечега чега се, не само Срби, него и други Словени на Балкану, сећају и прижељкују обнову. Будући да је Србија прва од свих „дигла главу“ и успела да се избори за слободу неопходно је да се она и стави на чело те будуће државе.

У најобимнијем - другом делу Гарашанин поставља смернице које би требало реализовати до постизања циља. У *Уводним средствима* дају се смернице за практичан обавештајни рад у „народима разних провинција Србију окружавајућих“, односно *„Нарочито се треба извести о Босни и Херцеговини, Црној гори и Северној албанији. У исто време нужно је да се тачно познаје и стање Славоније, Хорватске и Далмације, а разуме се да у ово спадају и народи Срема, Баната и Бачке.“* (Страњаковић, 1921: 123). Гарашанин је, наиме, био свестан уопштених мишљења која ови народи гаје према Србима и српству, али је и реално сагледавао потребу располагања веродостојним и свежим подацима о: политичком и војном стању народа и земаља, те утицајним особама и очекивањима од Србије.

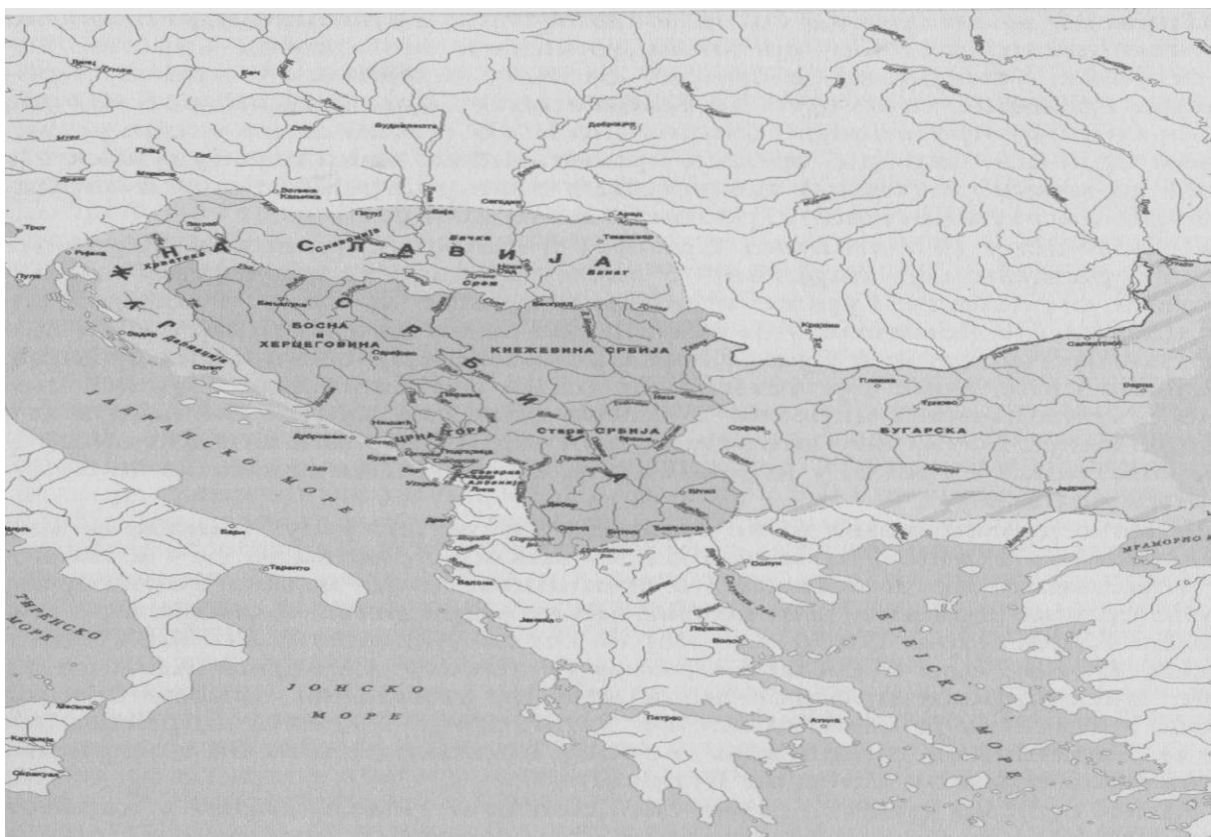
У *Односима према Бугарској*, најобимнијем делу у другом поглављу, Гарашанин даје потку за пропагандни рад. Важно је напоменути да његова идеја није присаједињење Бугарске Србији, него њено ослобођење од Турске (Љушић, 2004: 120). *„Ако Србија жели из садањег потчињеног стања извући се и цела, права држава постати, мораће се трудити да мало по мало политическу моћ Турске*

уничтожавајући, себи је присвоји; јер управо ово је она тачка, у којој се српска и руска политика сукобљавају...“ (Страњаковић, 1931: 128). Анализирајући Бугарску, Гарашанин се више бави односима Србије и Русије уочавајући да „*је Бугарска она земља где се руски и српски уплив највише и најпре сусретиати мора.*“ (Страњаковић, 1921: 129). Уочио је да Русији не одговара јака српска држава која би послужила као центар удрживања словенских народа и основ нове државе на остацима Турске, а која би јој затворила излаз на Средоземље, односно пре свега Цариград. Гарашанин је далековидо приметио „*Србија мора настојавати да од зданија Турске државе само камен по камен оцепљује и прима како би од овог доброг материјала на старом и добром темељу старог царства српског опет велику нову српску државу саградити и дигнути могла.*“ (Страњаковић, 1921: 129). Предлажући помоћ у школовању ученика и свештеника, као и штампању књига, у „Начертанију“ се дају смернице за успостављање српског утицаја у Бугарској, а посебно би се о томе старали људи „*који би позорност бугарског народа на Србију обратили и у њему пријатељска чувства према Србији и српском правитељству пробудили, а заједно и наду оживљавали да ће Србија заиста Бугарима за њихово избављење у помоћ притећи и за њихову срећу старати се*“ (Страњаковић, 1921: 132).

О политици Србије у смотренију Босне, Ерцеговине, Црне Горе и Сјеверне Албаније је део „Начертанија“ у којем се даје највише и најпотпуније план активности како на спољнополитичком, тако и на унутрашњим плановима Србије и ових делова Турске јер „*је ово она част турског царства, на коју Србија највећи уплив имати може*“ (Страњаковић, 1921: 132). На првом месту се предлаже отварање граница јер „*има кућа у великим варошима, које више врата имају за улазак и излазак не жели кнежевство српско*“ (Страњаковић, 1921: 133). Слободу вероисповести, школовање ученика и добијање аутономних повластица су следеће мере које Гарашанин предлаже. Битно је уочити да је као основну претпоставку тога Гарашанин свесно избегао приклањање династијама Обреновића или Карађорђевића и предложио само наследство кнежевског звања као начело на којем би се тај савез темељио. На основама наследне династије и српског Устава, као и закона, у Србији образована босанска младеж би пронела „*спасителну идеју општег сједињења и великог напретка*“ (Страњаковић, 1921: 136). По питању штампања, поред конкретних предлога (молитвене и духовне музике, као и народне историје Босне) предлаже се и јединство писма („*на једној страни са латинским, а на другој са кирилским писменима штампана*“ (Страњаковић, 1921: 137)). „*Србија побринути (се) мора за нов трговачки пут, који би Србију на море довео и за њу тамо пристаниште створио*“ (Страњаковић, 1921: 138). Наводећи пут преко Скадра до луке Улциња Гарашанин наводи начин који би Србију отргао из трговинске зависности од Аустрије, а уједно и омогућио „*јачи уплив Србије на сјеверне Арбанезе и Црну Гору, а ово су управо они народи који имаду кључеве од Босне и Херцеговине и од самог мора Адријатическог*“ (Страњаковић, 1921: 139). У осврту на важност утицаја на католичке Бошњаке Гарашанин предлаже већу сарадњу и ангажовање фрањевачких фратара чиме би се, посредно, и Француска, као заштитница католика у Турској, везала за Србију. По питању односа према Црној Гори предлаже: „*Нека Србија и у Црној Гори пример Русије сљедује и нека даде Владики правилну свакогодишњу потпору у новцу*“ (Страњаковић, 1921: 141) чиме би за, релативно малу цену, стекла наклоност и пријатељство.

Одељцима Срем, Банат и Бачка и О сојузу са чешким Славјанима Гарашанин поклања сразмерно мање пажње, али напомиње важност упознавања Србије са народима и одржавање веза које не би могле послужити Аустрији као основ сумње.

Након свега можемо закључити да је Гарашанин, кроз „Начертаније“, дао нацрт будуће *српске државе*. Та (српска) држава би обухватила Кнежевину Србију и делове Турске на Балкану (Босну, Херцеговину, Црну Гору и Северну Албанију - Стару Србију), а по уређењу би била монархија која би, у будућности могла да постане јужнословенско царство. Пропагандна делатност Србије ка Бугарској, Јужној Угарској (Срему, Банату и Бачкој) и Чехословачкој („Славјанима Ческе, Моравије и Словеначке“) више напомиње могућност уједињења са наведеним територијама у повољном историјском тренутку. Можемо уочити следећи ток развоја српске/јужнословенске државе: после уједињења Србије са Србима у Турској, приступило би се присаједињењу Срба из Јужне Угарске чиме би се заокружила српска држава на Балкану. Евентуалним приступањем Бугарске, одосно Хрватске, Славоније и Далмације (небитно којим редоследом) настала би јужнословенска држава у правом смислу речи. За српску државу се Срби морају изборити ако желе опстати, а за другу - уколико се за то укажу прилике. Јасан и прецизан пут који је Гарашанин поставио за успостављање српске државе нам омогућава да „Начертаније“ заиста можемо назвати *програмом српске националне и државне политике*. Посвећујући посебну пажњу начинима и садржају активности које Кнежевина Србија мора предузети у циљу уједињења са Србима у Турској Гарашанин свесно поставља и циљеве које Србија мора остварити како би прерасла у јужнословенску државу сједињујући се са Србима из Аустрије, Хрватима и Бугарима (Љушић, 2004: 120-121).

Карта 2: Карта уједињења српског народа према *Начертанију* (Љушић, 2004: 117)

У прилог *програму српске националне и државне политике* изложене у „Начертанију“ можемо додати свесно замењивање термина „славенски“, „јужнославенски“ и „Јужни Словени“ у *Плану* Франтишека Заха терминима „хришћански“, „српски“ и „Срби“. Пре свега, читајући Захов *План* уочавамо да и он на појединим местима користи различите термине говорећи о истом народу, али да му је

основна идеја јужнословенска држава која би водила рачуна и о осталим Словенима (Чесима и Словацима) и са њима ушла у неку врсту савеза. Гарашанин је уочио историјску нереалност и непримењљивост *Плана* на ондашњу вазалну Кнежевину Србију. Свесно је заменио одредницу „југословенски“ заменивши је „српски“, као што је идеју југословенста свео у реалне српске могућности.

Прегледности ради навешћемо једну упоредну табелу *Плана* и *Начертанија*:

Захов План	Гарашиново Начертаније
... осталим јужним славенима...	... осталим окружавајућим је народима...
Славенска политика Србије	Политика Србије
.. независну и самосталну словенску државу...	... независну христјанску државу...
... нова јужнословенска, србска држава...	... нова србска држава на југу...
О средствима којима би се сједињење свију јужни Славена издејствовати могло	О средствима којима би се цјел србска постићи могла
... велику нову славенску државу саградити...	... велику нову србску државу саградити...
... јужним славенима...	... овом народу...

Табела 1: Упоредни преглед употребе термина у Захову *Плану* и Гарашаниновом *Начертанију* (Љушић, 2004: 121-122)

„Схвативши то добро, Гарашанин је чинио исправке, често променом само једне речи, што не значи да су оне биле мале, већ суштинске и велике“ (Љушић, 2004: 122).

Проучавајући ово дело може се наслутити остварење спољне политике Србије у три етапе:

- 1) сједињењем Срба у Турској, Црној Гори и Србији;
- 2) ослобађањем Бугара и стварањем српско-бугарске државе и
- 3) ослобађањем Срба и Југословена у Аустрији и образовањем заједничке државе (Љушић, 2004: 123).

3.2.2. Гарашанинов рад на спровођењу „Начертанија“

Илија Гарашанин је целог свог живота радио на спровођењу програма спољне и националне политике дефинисаног у „Начертанију“.

Већ 1845. године разаслани су његови агенти по суседним областима са задацима датим у „Начертанију“ и обавезом да по повратку у Србију извести о ономе што су видели у оним подручјима која су имала бити припојени Србији - Босни и Херцеговини, Црној Гори и Албанији (Никифоров, 2016: 126).

У Босни и Херцеговини радило се на придобијању не само православних Срба него и католика како је и било прокламовано у начелу слободе вероисповести. У циљу сузбијања аустријског католичког утицаја Гарашанин је рад усмерио на босанске фрањевце који су у том периоду (од 1832. до 1846. године) водили борбу са епископом Рафаелом Баришићем⁵⁹ који је, подржан од бечке владе, радио на ограничавању традиционалне аутономије фрањеваца и тежио потчињавању свих босанских католика Бечу. Као лице за везу у Србији је ангажован Тома Ковачевић (бивши фрањевац, а од

⁵⁹ Рафаел Баришић, хрватски бискуп и писац из редова фрањеваца опсерваната (1796-1863).

1842. године запослен у Министарству спољних послова) који је 1848. године саставио извештај за Гарашанин под називом *Примечаније сверху движенија народног у Босни* у коме је истакао тежак положај народа и тражио помоћ за евентуални устанак у нахијама које су се граничиле са Далмацијом и Хрватском. Поред њега, као Гарашинов агент у Сарајеву, а касније и у Славонском броду, радио је православни трговац Риста Богдановић, чији ће рад након смрти наставити његов син Стева, који су достављали извештаје о стању у Херцеговини. (Никифоров, 2016: 128)

Рад за српске интересе у Црној Гори почео је још Зах који је настојао успоставити контакте са владиком Петром II Петровићем Његошем⁶⁰. Првобитно послати агент босански фрањевац Стјепан Верковић⁶¹ је враћен јер се, по Заховом предлогу, могао боље искористити за везу са албанским католицима у северној Албанији. Искористивши сазнања о узалудном путу владике у Беч ради решења спора у вези отимања два црногорска острва на Скадарском језеру од стране албанских муслимана, Зах је предложио, а српска влада званично упутила бившег аустријског официра Стевана Х(е)ркаловића⁶² који је, у име владе и у духу предлога из „Начертанија“, предао прву српску новчану помоћ. Такође, у *Србским новинама* службеном гласилу Кнежевине Србије, објављен је 1847. године *Нешто о нашој поморској трговини и путу к мору* у коме Александар Васојевић предлаже излаз Србије на море од Београда, прек Крагујевца и Рашке до Скадра и Улциња (Никифоров, 2016: 129-131).

У северној Албанији Грашанин је одржавао везу са католичким свештеником Доном Карлом - Гашпаром (Јоштаром) Красником, човеком од поверења миридитског вође Биб Доде⁶³. Красник се залагао за савез Мирдита са Србима, али да сачувају своју аутономију и слободу вероисповести (Никифоров, 2016:131).

Још за време свог боравка у Цариграду 1840/41. године Гарашанин се упознао са покретом за бугарску народну цркву. Када је 1844. године на школовање у Кнежевину Србију стигао свештеник Хрисант Јованович преко њега је настављен контакт са архимандритом Неофитом Бозвелом⁶⁴. Школовање Бугара у Србији се наставило, а посебно је српско-бугарска сарадња добила на значају приликом путовања кнеза Александра Карађорђевића на састанак са султаном у Цариград 1847. године када је пролазећи кроз Бугарску кнез наступао као дародавац широке руке. Такође, у Србији су се још од 1841. године штампале световне и духовне књиге на бугарском језику (Никифоров, 2016: 132-133).

Упоредо са тим радом у Србији је 1844-е са радом почео и тзв. „*тајни демократски панславистички клуб*“ чије су језгро сачињавали представници јужнословенског јединства (Зах, илирац Стјепан Цар, бивши фрањевац, а затим и учитељ француског језика кћерке кнеза Александра Матија Бан⁶⁵, научник Јанко Шафарик⁶⁶, Стеван Х(е)ркаловић и Паја (Павао, Павле) Чавловић⁶⁷ из Хрватске, босански фрањевац Тома Ковачевић и други). Делатност *Клуба* је усмеравана на буђење

⁶⁰ *Петар II Петровић Његош*, српски православни владика црногорски и брдски поглавар (Старе) Црне горе и брда (1813-1851).

⁶¹ *Стјепан (Стефан) Верковић*, хрватски сакупљач народних песама и старионар (1821-1893).

⁶² *Стеван Х(е)ркаловић*, српски (аустријски) официр и чиновник (1810-1860).

⁶³ *Биб Доде Паша*, албански поглавар племена Мирдита и управитељ санџака Скитари (1820-1868).

⁶⁴ *Неофит Бозвели (Хиландарац) (буг.)*, бугарски духовник и зачетник националног просветног и верског ослобођења (1785-1848).

⁶⁵ *Матија Бан*, српски професор, политичар и дипломата (1818-1903).

⁶⁶ *Janko Šafarik (слов)*, словачки научник, лекар музеолог и библиотекар (1814-1876).

⁶⁷ *Павао Чавловић*, хрватски политичар и књижевник (1821-1877).

словенске солидарности као основе припреме ослободилачке борбе јужнословенских народа. Ако клуб није основан по Гарашиновом задатку, онда свакако јесте са његовим знањем јер је исти клубу обећао помоћ и заштиту. Подршку је пружао и кнез Александар. У свој рад су укључивали и аустријске Србе, као и Бугари, а делатност се ширила објављивањем и превођењем на народне језике књижевних дела која су величали идеју јужнословенства. Намере о отварању листа на српском језику у Цариграду омеле су револуционарни догађаји у Европи 1848/49. године. Посебан допринос *Клуба* био је рад на зближавању Срба и присталица илиризма оличен у покретању и штампању *Бранислава*, првог (нелегалног) илирског недељника на латиничном писму у Београду и његовим слањем (преко грофа Алберта Нугента⁶⁸) у Хрватску, чиме се Зах хвалио Чајковском: „*Хрвати почели у Београду штампати новине. Дакле, српска влада квари односе са Аустријом. То је добро - јер приближава Хрвате Србији.*“ (Никифоров, 2016: 136-140)).

Револуција у Европи 1848/49. године привукла је Србе у Аустрији у ток европске револуције који су кулминирали захтевима за српску Војводину у Јужној Угарској, док су Срби у Турској трпели све већи притисак и терор. Гарашанин је покушао да делује у оба правца - пружајући Србима у Аустрији војну и политичку помоћ, а Србима у Турској дипломатско деловање у циљу побољшања статуса.

По питању дешавања у Аустрији пресудио је активан став и војна помоћ Русије, односно настојање Француске о задржавању истог стања у Аустрији и Турској. Активности старог кнеза Милоша и његовог сина Михајла Обреновића забринуле су власт у Србији могућношћу њиховог повратка на власт тако да се Кнежевина, силом прилика нашла на страни Аустрије унутар њених политичких, а на крају и ратних сукоба са Угарима. Мајском скупштином 1848. године Срби у Аустрији су изразили своје неслагање са угарским захтевима и нагласили своју „самосталност“ под влашћу аустријског владајућег двора и у саставу Мађарске краљевине. Утврдили су да Србску Војводину чине Срем, Банат, Бачка и Барања и да се она налази у савезу са Троједином краљевини (са Хрватском, Славонијом и Далмацијом). У одговор на то Кнежевина Србија је на Петрован 29. јуна 1848. године сазвала своју („Петровданску, Петровску“) Народну скупштину. На Гарашанинов предлог је на скупштини одлучено да се пружи материјална и војна помоћ али да се „неутралност привидно и даље мора одржавати“. Пошто мађарска влада није признала одлуке мајске скупштине и почела борбена дејства против Срба у Војводини Срби су масовно прелазили Дунав и Саву одлазећи као добровољци под команду Стевана Книћанина⁶⁹ (Никифоров, 2016: 147-158).

Упоредо са активностима у Аустрији Гарашанин је предузео и мере за побољшање положаја Срба у Турској и то у Цариграду и Паризу.

Српски капућехаја (представник владе) Константин Николајевић у Цариграду упознао га је са идејом *Српског вицекраљевства* или *Српских сједињених држава*. О овој идеји може се рећи да је пројекат шири од „Начертанија“. Наиме, Николајевић је предлагао да се Србија избори за добијање скоро потпуне аутономије у саставу Турске, практично - претварање Турске у дуалну монархију која би се састојала из *Азијске Турске* и *Српских сједињених држава*. Турска држава би у тој монархији задржала положај „господствујуће силе“ (турски султан би био номинални шеф државе) док Срби не би били самостални само у погледу спољне политике (имали би свог владара, независне органе власти, самосталну унутрашњу управу и сопствену територију).

⁶⁸ Алберт Нугент, шкотски (хрватски) гроф, војник и поборник Илириста (1816-1896).

⁶⁹ Стеван Книћанин, српски војвода и командант српских добровољаца у Војводству Србија и Мађарској буну 1848/49. године (1807-1855).

Николајевић је свој пројекат уручио султану објашњавајући неопходност да се он прихвати због намера Русије да се Турска, тобоже, подели. Гарашанин и Николајевић нису се, у својим плановима, зауставили само на српским земљама у Турској. Они су предвиђали и распад Аустрије у којем би све германске провинције требало ујединити у Германску конфедерацију, Хрватска Славонија и Далмација би формирали Јужну Славонију, а чешке, моравске, словенске и пољске Словене у другу конфедерацију која би се, са Мађарима и Власима, ујединила са Српским сједињеним државама у Југословенско царство (Љушић, 2004: 126-136 и Никифоров, 2016: 159-160, 172).

Карта 3: Карта уједињеног српског народа и јужнословенских народа према плану К. Николајевића (Љушић, 2004: 130)

Јован Мариновић, незванични српски агент у Паризу, је од Гарашанина добио задатак да Француску упозна са стањем и положајем српског народа у Турској. По свом повратку из Париза у Београд он је своје мисли о преуређењу европских посела Турске преточио у *Мемоар о хришћанима у Турској*. Мемоаре је Гарашанин упутио Николајевићу да их употреби за употпуњавање своје идеје и проследи султану.

Мариновић је подразумевао две основне реформе:

- право на избор народних представника („да имају своје сопствене окружне или нахијске обокнезове“) и
- дозволу да хришћани међу своји сународницима бирају митрополите који би руководили црквеним и школским путовањима („а не као што се то досад упражњавало, да се Славјанима шаљу за владие Грци, који нити језик знају народни“) (Никифоров, 2016: 161).

Предлог о *Српском вицекраљевству* султан је одлучно одбио, а наишао је на осуду и европске дипломатије, док Мариновићев предлог није ни стигао до њега.

Упоредо са акцијом у Турској Гарашанин је преко Матије Бана настојао да успостави контакт са Хрватима. Тако је Бан упућен најпре у Војводину да ради за „српску ствар“ размењујући идеје са Србима, али и у Загреб да са хрватским баном Јосипом Јелачићем⁷⁰ уговара сарадњу Кнежевине Србије и Бановине Хрватске на активностима у Босни и Херцеговини. Бан је своју мисију продужио и на Дубровник, Цетиње и Љубљану, али без већих реалних резултата, успевши само да извести о стању у народу и расцепу између Јелачића и Гаја (Никифоров, 2016: 163-168).

Активности пољске емиграције у револуционарној 1848. години ишли су од симпатисања покрета у Војводини (иницијатива Чајковског за заједничку борбу Срба, Хрвата и других Словена са „Швабама и Мађарима“, а након ослобађања би се припојили Турској државом по систему „*федеративног савеза под вођством султана као потомка српских краљева по женској линији!*“), размишљања о очувању Аустрије (Захово залагање на Свесловенском конгресу за преуређење Аустријске царевине у федерацију са засебном словенском компонентом, па каснијем присаједињењу државе турских Словена Хабзбуршкој монархији као словенској савезној држави), па до очувања Турске и помирења Срба са Мађарима (Чарторијски) (Никифоров, 2016: 169-177).

Сукоби Срба (из Војводине и добровољаца из Србије) и Мађара у Војводини наставили су се и 1849. години и Гарашанин је пажљиво вагао могућности и активности Кнежевине. Улазак руске војске на територију Аустрије 1849. године и њено гушење мађарских аспирација, принудило је Беч на извесне уступке Србима и стварање Војводства Српског. Тиме су Срби у Аустрији добили извесно малу у складу са уложеним, а због мађарске неспремности на сарадњу су пружили шансу Аустрији да највише добије искористивши Словене против Угара и тако задржи свој владајући положај (Никифоров, 2016: 178-188).

Однос уставобранитеља и Русије се након дешавања у Аустрији само погоршавао. Гарашанин, који се и раније противио утицају Аустрије и Русије, сада се отворено сукобио са њима због пропуштања мађарске армије и пољске легије (у саставу исте) преко територије Србије. Део Пољака који се задржао у Србији (пре свега њихов агент Леноар) изазивао је подозрење и осуде руског двора упућене Србији, а ни Аустрија није благонаклоно гледала на присуство њени непријатеља (Никифоров, 2016: 189-198).

Подлежући притиску српска влада је 1851. године донела уредбу и протерала Пољаке из Србије у Турску. Нажалост, ни тај поступак није умирио све - Аустрија и Русија су исказале своју моћ над Србијом, док су Турска, Француска и Велика Британија потајно симпатисале пољске и мађарске емигранте због њихове помоћи слабењу утицаја Русије у Турској (Никифоров, 2016: 198-200).

Ни „*Тајни демократски панславистички клуб*“ није мировао после револуције у Аустрији. Половином 1849. године Јован Мариновић, Тома Ковачевић и Матија Бан су Гарашанини предали *Устав политичке пропаганде имајуће се водити у земљама Славено-турским*. У наведеном делу за циљ политичке пропаганде проглашене су припреме и организација „свестраног и једновременог устанка“ против Турака. Вођен из два центра (београдског и дубровничког) у два предела (јужном и северном) устанак је требало развијати у свим оним областима на које се односило „Начертаније“ (Босна и Херцеговина, Црна Гора и Стара Србија, као и излаз на море преко Горње Албаније). За

⁷⁰ Јосип Јелачић, аустријски бан краљевине Хрватске и Славоније, генерал, тајни саветник и маршал (1801-1859).

разлику од „Начертанија“ у коме се рачунало на добијање постепених „драговољних“ уступака од Турака, у *Уставу политичке пропаганде* је заузет правац припреме оружаног станка против Турака са Кнежевинм Србијом на челу. Гарашанин је именован за „поглавара“ организације, Мариновић за његовог заменика, а Бан и Ковачевић за управљање у јужном, односно северном пределу. Постало је јасно да се методама „Начертанија“ циљ не може постићи, односно одлагање на неодређени период је постало ствар најближе будућности у *Уставу политичке пропаганде*. Активности ранијих српских агената (Красника у Северној Албанији, Верковића у Старој Србији) придружили су се Матија Бан у Дубровнику, бугарски књижари Хаџи Најден Јованович и Пенчо Радов у Бугарској и други разаслани и плаћани од стране српске владе ради реализације циљева у *Уставу политичке пропаганде* (Никифоров, 2016: 201-212).

Аустрија и Русија су за *Устав политичке пропаганде* сазнале 1850-е односно 1851. године и одмах су отпочеле са политичким притисцима који су као резултат довели до постепеног одвајања српске владе од планова 1852. године. Смрћу Петра II Петровића Његоша и доласком на власт владике, односно кнеза Данила⁷¹ 1852. године Црна Гора, као друга српска држава на Балкану, се привремено удаљила од циљева прокламованих у „Начертанију“ и *Уставу политичке пропаганде*. Прелазак Пољака избеглих из Аустрије 1849-е и прогнаних из Србије 1851. године на страну Турске (турчењем, односно примањем ислама и ступањем у турску војну службу) довео их је од сарадње са Србима на страну директне војне подршке њиховог вековног поробљивача. Утицај Русије у Србији се само појачавао, па је у том смислу дошло и до издавања указа о цензури, односно одбијања реформе српског језика Вука Караџића⁷² чиме је заустављена и сарадња са Илирским покретом и дефинитивним раскидом са Људевитом Гајем (Никифоров, 2016: 213-226).

Смрт Аврама Петронијевића 1852. године довела је и до борбе за власт у Србији између самих уставобранитеља. Гарашанин је, са једне стране, рачунао на француску помоћ, док су са друге стране проаустријски кнежев двор и Тома Вучић Перишић којег подржава Русија. Гарашанинов пут у Француску 1852. године и сусрети у Паризу са кнезом Адамом Чарторијским, француским амбасадором у Турској Лавалетом и председником државе Лујом Наполеоном Бонапартом свакако нису пријатељски посматрани из Русије, али посете Бечу у повратку су обезбедиле подршку и 13. септембра 1852. године кнез Александар га је поставио за председника владе и министра унутрашњих дела. Русија је започела кампању политичких притисака, којима се придружила и Аустрија, у циљу смењивања Илије Гарашанина, као и Јована Мариновића и Франтишека Заха. Нажалост, кнез Александар је подлегао и 14. марта 1853. године разрешио Гарашанина дужности „из здравствених разлога“ (Никифоров, 2016: 227-235).

Гарашанинов рад на остварењу „Начертанија“ није се зауставио ни по његовом уклањању из српске владе. Улазак Руса на територију Турске (Влашку и Молдавију) у јуну 1853. године довешће до новог европског сукоба када им Турска објави рат у новембру исте године. На иницијативу енглеског конзула у Србији Фонбланка, Гарашанин у новембру исте године саставља пројекат оснивања српског вицекраљевства. За разлику од Николајевићевог пројекта од пре пет година Србији се предлаже проширење на југ и на исток (према Старој Србији, Црној Гори и излазом на

⁷¹ Данило I Петровић Његош, књаз Црне Горе (1826-1860).

⁷² Вук Стефановић Караџић, филолог, реформатор српског језика и сакупљач народних умотворина (1787-1864).

море преко Горње Албаније, односно ширење према Бугарској до Софије), значи знатно на рачун Бугарске, а не Босне и Херцеговине (Никифоров, 2016: 236-237).

Укључивањем европских сила на страни Турске у руско-турском рат доведше 1854. године до Кримског рата - највећег европског рата XIX века. Поразом Русије и Бечком конференцијом 1855. године, односно Париским миром из 1856. године Русији ће бити одузета ранија улога заштитнице православља у Турској и њене гаранције независности Влашке, Молдавије и Србије замениће гаранције великих сила - Енглеске, Француске, Аустрије, Русије, Пруске и Сардиније. Своју неутралност у наведеном сукобу Србија и уставобранитељи ће скупо платити. Српска влада је своју неутралност бранила ставом да *„ако би Србија била нападнута, могла би да затражи помоћ са било које стране, док би борећи се уз бок Русије, све ставила на коцку“* (Мекензи, 1987: 181).

Несталност српске владе у току Кримског рата, а нарочито покорност према Аустрији после рата, усмерила су Гарашанина ка опозицији Карађорђевићима. Будући да за време своје владавине кнез Александар није успео да обезбеди за себе наследно право један погрешан корак би га могао оборити са власти. Сукоби са Саветом (српском владом) због преузимања све шире власти и смањења уставних слобода довели су до раскола врховне власти (кнеза), извршне власти (Савета) и народа. „Тенкина завера“ откривена у септембру 1857. године показала је докле је отишла нетрпељивост између кнеза и Савета. (Завера названа по организатору Стефану Стефановићу Тенки који се удружио са три члана Савета - Пауном Јанковићем, Павлом Станишићем и Рајом Дамјановићем, као и председником Врховног суда Цветком Рајовићем, те су унајмили сељака Милисава Петровића да убије кнеза Александра Карађорђевића у Брестовачкој бањи у септембру 1857. године. Заверенике је уценио Петровић и, преко свог рођака, обавестио власти Кнежевине. Завереници су похапшени и на суду су признали да их је платио кнез Милош Обреновић (Мекензи, 1987: 219).) Гарашанин се „помирио“ са популарним Вучићем и марта 1858. године вратио се у Савет као министар унутрашњих дела. На сугестију Аустрије, а у циљу поновног успостављања свог утицаја кнез Александар је одлучио да сазове Народну скупштину 3. септембра 1858. године (Мекензи, 1987: 226-240). На примедбу Турске о њеном неслагању са предложеном скупштином кнез је одобрио прво народне изборе 15. новембра, а скупштину заказао за 30. новембар 1858. године на дан Светог Андреје Првозваног (због чега је остала позната као „Светоандрејска“ скупштина). Гарашанин, Вучић и Миша Антанасијевић⁷³ (који се придружио ради ослобађања свог зета Раје Дамјановића као саучесника у Тенкиној завери) су сваки на свој начин допринели припреми и свргавању династије Карађорђевића са власти у Србији. На дан скупштине ниједан посланик није био против предлога да се кнез Александар смени, односно абдицира. Када је Александар примио документ којим се тражи да преда кнежевску власт Скупштини уплашио се и побегао у турску тврђаву на Калемегдану, а у току ноћи је прешао на тле Аустрије чиме је само олакшао своју смену. У наредним данима Гарашанин је преузео власт у скупштини и спровео прокламацију за избор кнеза Милоша Обреновића за кнеза Србије.

Изабрано је привремено намесништво за управљање Србијом (Гарашанин, Стевча Михајловић, повереник кнеза Милоша и Јован Угрињић, председник Касационог суда) које је сачекало турско одобрење и постављење Милоша за кнеза Србије. Милошевим повратком у Србију Гарашанин се поново повукао са српске политичке сцене (Мекензи, 1987: 247-274).

⁷³ Миша Антанасијевић, српски велетрговац са Дунава и народни добротвор (1803-1881).

Још пре повратка Милоша у Србију Гарашанин, заједно са Вуком Караџићем, и на иницијативу кнеза Михајла Обреновића, се састао са обојицом у Пожаревцу 20. јануара 1859. године. Поновно успостављени контакти са Михајлом своје плодове ће донети тек након смрти Милошеве у септембру 1860. године. Сарадња њих двојице се види већ у једном мемоару Гарашанина из новембра 1860. године у којем се говори о задацима Србије за случај да буде предводник балканских народа. У њему се наводи да је пре свега потребно да се поново стекне поверење народа у владу које је било пољуљано у претходном периоду, а и да је самој влади потребан унутрашњи мир како би скупила снагу за велики спољни задатак - ослобађање Срба од Турске. Налазећи се на лечењу у Аустрији 1861. године Гарашанин је био сведок нових дешавања у Аустрији. Аустро-сардинијски рат који се дешавао на европској позорници у то време донео је симпатије Србије према италијанским успесима Гарибалдија⁷⁴ и Кавура⁷⁵ на постизању националног уједињења, али будући да је Србији била потребна подршка Европе против Турске није могла отворено подржати покрет који је усмерен против Аустрије. Уместо тога кнез Александар се окренуо сарадњи са Мађарима у циљу побољшања положаја Срба у Угарској. Кнежева женидба са Јулијом Хуњади, мађарском аристократкињом и послање Гарашанина на разговоре у Бечу и Будимпешти утирала су пут тој сарадњи. Такође, кнез Михајло га је послао и у Цариград ради разрешења српско-турских спорова о Уставу из 1838. године (евакуације Турака из Србије, односно њихово напуштање градова). За то време у Србији кнез Михајло је настојао да измене устава издејствује посебним, посредним законима (о Народној скупштини, о Државном савету, о уређењу народне војске и о порезу) на „Преображењској“ скупштини одржаној 6. августа 1861. године. Добивши ове законе кнезу су биле одрешене руке за формирање владе по свом избору (Мекензи, 1987: 275-303).

На дан 21. октобра 1861. године Илија Гарашанин је постављен за кнежевог представника и министра иностраних дела Савета Кнежевине Србије. Приликом разговора са кнезом Гарашанин га је упознао са својим „Начертанијем“ и условио га да: *„уколико се државна политика буде држала начела у њему, он ће прихватити службу“* (Мекензи, 1987: 304).

За разлику од своје прве владавине, друга владавна кнеза Михајла Обреновића била је оваполућена правилима просвећеног апсолутизма. Иако није био зачетник југословенске идеје, био је први српски кнез који је покушавао да је оствари у облику независне југословенске државе. У том настојању је у Гарашанину нашао одушевљеног и лојалног сарадника. Његов главни циљ, сазрео у његовом уму током дугих година изгнанства, био је да спроводи велику националну политику. Правилно је схватао да Србија не сме да зависи од Русије. Сам Гарашанин је сугерисао да се проширење Србије може постићи само уништењем Турске, али да је пре тога неопходно решити сумње и антагонизме балканских народа путем споразумевања. До остварења тог циља може се доћи појединачним устанцима у различитим турским покрајинама или организацијом свеопштег и истовременог устанка балканских хришћана. Гарашанин се залагао за брижљиво припремање општег устанка јер, засад, Србија није била спремна ни за рат малих размера. Раније убеђени франкофил, Гарашанин се разочарао у Француску и више није имао поверења ни у једну силу, а балканске државе треба да се ослане на себе саме и припремају за рат. Није се плашио Турске, већ само Аустрије и Русије. Међутим, пораз Русије у кримском, а Аустрије у сардинијском рату, Гарашанин

⁷⁴ *Giuseppe Garibaldi (umal.)*, италијански револуционар и борац за уједињење Италије (1807-1882).

⁷⁵ *Camillo Benso Conte di Cavour (umal.)*, италијански политичар и државник (1810-1861).

је био охрабрен да размишља о томе да балкански народи имају јединствену прилику да реше источно питање без европске интервенције (Мекензи, 1987: 305-313).

Преговори о формирању балканског савеза хришћана започели су 1861. године са грчким послаником Ренијерисом у Цариграду. У почетку зазирући од рекције Турске и европских сила, Гарашанин је овај споразум третирао као привремен пре свега због неспремности српске војске, али и у страху од грчких захтева који су их упућивали на Румунију и Црну Гору. Својим немешањем у Вукаловићеву буну у Босни и Херцеговини 1861. године, Србија је уклонила разлоге за сумњу Француске, Аустрије и Турске као највише заинтересованих сила и посветила с јачању Народне војске која је у то време била још неорганизована, односно ненаоружана. Русија спутана поразом у Кримском рату тражила је у Србији дипломатску базу подржавајући балканске народе против њиховог традиционалног непријатеља - Турске (Мекензи, 1987: 314-317).

У лето 1862. године Гарашанин устројава „Српски одбор“ на чијем је челу стајао члан Савета Лазар Антанасијевић Баталака, а помоћници су били Антанасије Николић и Фрањо Зах. Одбор је установљен ради ширења пропаганде и припремања устанка, али је и водио рачуна да не избије општи балкански устанак пре него што Србија буде спремна - војно и политички. Гарашанинов сарадник из ранијег периода Тома Ковачевић поднео је Одбору *План за подстрекивање на устанак против Турака у Босни, Херцеговини, Старој Србији и покрајинама Ниш и Видин*. Гарашанин је такође тражио (и добио) подршку Русије за заустављање предлога Француске да се Аустрија одрекне Венеције у замену за Босну и Херцеговину (Мекензи, 1987: 318-320).

Инцидент код Стамбол капије 24. маја 1862. године, сукоб српске полиције са турским гарнизомом и бомбардовање Београда са Калемегдана Србија је искористила да се позове на одредбе Париског мира из 1856. године и затражи одржавање конференције гарантних сила. Августа исте године у Канлици састали су се представници Енглеске, Француске, Аустрије, Русије, Пруске, Сардиније и Италије и донели делимично задовољавајуће одлуке за Србију - градови Соко и Ужице да се поруше, а Турци да изађу из других српских градова, али остају турска утврђења. Србија је предузела мере за хитно наоружавање и изградње савеза са балканским државама, али пољска побуна у Русији исте године преусмерила је пажњу великих сила са Балкана (Мекензи, 1987: 321-341).

Односи Србије са Црном Гором почели су да се поново поправљају успостављањем односа са кнезом Николом⁷⁶ који је 1863. године наследио кнеза Данила, а кулминирали децембра 1864. године кад је први пут отворено говорено о могућности војног савеза, али је исти остао у сенци чекања до опремања и организовања црногорске војске од стране Србије (Мекензи, 1987: 342-345).

Узаврела 1866. година је донела нову прилику Србији: да учествује у уништавању Аустријског царства на страни његових непријатеља - Турске и Италије. Подстрекивани од мађарских и италијанских револуционара неки српски прваци су видели прилику да уклони климава аустријска власт у циљу стварања истинске јужнословенске федеративне државе. Буђење немачке нације није се могло зауставити у Европи и закључење италијанско-пруског савезништва у пролеће 1866. године било је јасно уперено против Аустрије. Моћни пруски канцелар Ото фон Бизмарк је преко својих агената упутио депешу Гарашанину: „Ако победимо, ви као трећи члан савеза, можете да браните своје интересе; ако будемо поражени, нећу моћи да одбраним ни вас ни нас“ (Мекензи, 1987: 353).

⁷⁶ Никола I Петровић Његош, књаз (касније краљ) Црне Горе (1841-1921).

Гарашанин се није у потпуности приклонио предлогу, него је тражио обавезне гаранције пре свега због још увек присутног плана Француске да Аустрија не добије Босну и Херцеговину као компензацију за Венецију коју би дала Италији. Гарашанин је уочио да Италија и Пруска не могу дати Србији ништа што већ није Аустријско или Турско, односно да би победом Аустрије био угрожен опстанак Србије, а победом савезника Србија ништа не би добила, већ би немоћно гледала како се Босна предаје Аустрији. Сумњао је такође и на агитацију Италијана међу Грцима чиме би се рат са територије Аустрије пренео и на Турску, а српска војска, односно Србија, још увек није спремна за тај рат. Зато је поред гаранција Пруске и Италије тражио и гаранције Русије која се већ изјаснила против мешања у сукоб. Пораз Аустријанаца код Садове 3. јула 1866. и примирје које је наступило након тога дало је Гарашанину повода да се запита да ли ће се Аустријско царство распасти, али попуштајући Мађарима, Аустрија се трансформисала у Двојну монархију која ће, свака у свом делу, владати над словенским елементима. Убрзо потписан пруско-аустријски мир 23. августа 1866. године признао је реално стање у Аустрији: Мађари су одбили да се боре против Аустрије, а Хрвати су више били за окупацију Босне или стварање југословенске државе око себе него за рушење Аустрије. Гарашанинова политика немешања у овај сукоб донела је Србији положај најмоћније балканске државе, ослабила је Аустрију и ојачала национално начело у Европи - све оно чему је Гарашаниново „Начертаније“ тежило (Мекензи, 1987: 354-370).

Крајем 1866. и почетком 1867. године сазреле су политичке прилике за коначно решавање питања турских тврђава у Србији. Гарашанин је коначно могао да има спремну српску војску на чијим темељима је радио на стварању Балканског савеза, односно сматрао је да укупно стање у Европи погодује поновном покретању решења одредби које су Србима већ давно обећане.

Књаз Никола је пристао да уђе у савез са Србијом условљавајући га наименовањем за Михајловог наследника уколико овај не буде има директних потомака. Будући да су предузете мере на наоружавању Црне Горе уродиле плодом јула 1866. године Гарашанин је на Цетиње упутио свог представника Лешјанина са нацртом уговора и овластио га да склопи савез. Уз подршку и знање Русије, у јесен исте године склопљен је савез између Србије и Црне Горе са циљем да се припреми устанак у Турској и читав српски народ уједини у јединствену државу.

Преговори са Грчком, започети још 1861. године, настављени су избијању грчке побуне на Криту 1866. године. Међутим, јака англофилска струја у Грчкој тражила је од Србије оно за шта није била сама способна - војно ангажовање, али за рачун Грчке без реалних могућности да ишта значајније допринесе Србији.

Промена на румунском престолу (кнез Куза је био смењен и замењен странцем - кнезом Карлом Хоенцолерном) натерала је Гарашанина да се запита да ли новоустоличени кнез може постати аустријско или руско оружје у савезу и натерала га да се успротиви било каквом споразуму са сестабилном румунском владом. Србија је могла само да чека на њену стабилизацију и да поздравља смеле, али неутемељене жеље за савезом.

Неативан став емиграната и апатија бугарских маса којима су владали Турци кочила је развијање истинског националног покрета у Бугарској. Гарашанин је сматрао да не треба затварати врата Бугарима, већ да треба чекати национално освешћење. Наговештаји тог освешћења јавили су се у лето 1866. године формирањем бугарског Одбора у Букурешту, али је још било сувише рано за било какав озбиљнији савез (Мекензи, 1987: 371-379).

Став Русије се умногоме променио у периоду 1866. и 1867. године - Руси су у разговору са Гарашанином отворено подржавали његову идеју стварања Балканског савеза, али нису били спремни да јавно и војнички подрже исти.

Изгубљено поверење у Француску због договора са Аустријом око Босне није се лако враћало, а нарочито и због тога што се негативна политика наставила француским настојањима да балканске народе разједине оптужујући Србију да је „потчињена Русији“, а подржавајући Аустријско ширење на Балкану.

У таквом политичком светлу Срби су на Порти покренули питање напуштања турских утврђења у Србији у другој половини 1866. године. У свом настојању да поткопај балкански савез Турска је брзо одобрила српске захтеве и 6. априла 1867. године предати су кључеви турских тврђава кнезу Михајлу. Понесен успехом кнез се понадао да би и присаједињење Србији Босне и Херцеговине могло да се реши дипломатским путем, а не ратом. Гарашанин, међутим, није одустао од својих идеја.

У пролеће 1867. године Гарашанин је саставио и бискупу Штросмајеру⁷⁷ у Загреб проследио *Програм југословенске политике* са циљем организовања заједничког Одбора у Загребу за припремање устанка, док је кнез Михајло покренуо административни споразум са Портом у циљу управљања Босном и Херцеговином. У том циљу је кнез преговарао и са мађарским прваком грофом Андрашијем⁷⁸ који га је уверавао у мађарску подршку противљењу ширења Аустро-Угарске на Балкану, односно саветовао да не покушава да силом уједини Словене у Турској већ би европску подршку спречавању ширења руских утицаја добио уколико исто постигне мирним путем. Србија је настојала да сво циљ - присаједињење Босне и Херцеговине, постигне било војним, било политичким путем (Мекензи, 1987: 380-412).

Размоимолилажење у будућим политичким плановима између Гарашанина и кнеза Михајла почело је показивати се у јесен 1867. године. Гарашанин се залагао за активирање устанка балканских народа против Турске на пролеће, док је кнез у Аустрији (која се у том периоду политички трансформисала у Двојну монархију - Аустроугарску) нашао подршку за добијање управе над Босном и Херцеговином. И док је Гарашанин грозничаво пожуривао министра војног да се изјасни када ће војска бити спремна за рат, кнез се са Андрашијем договарао о прекиду веза са Русијом и повезивању са Двојном монархијом поделом Босне и Херцеговине.

Потписивање савезничког уговора са Грчком је свакако у августу 1867. године допринело Гарашаниновом самопоуздању, али односи са Црном Гором су почели да се хладе одбијањем кнеза Михајла да се види са црногорским књазом Николом. У Албанији су Французи и Италијани вршили јак притисак на спречавању успостављања савеза са Србијом, али се Гарашанин ослањао на лојалност и умешност неколицине главара. Сарадњу са Хрватима Гарашанин је водио на темељима подршке истих припајању Босне Србији у случају Пруске подршке овим плановима. Такође активирани су и сви облици сарадње са Бугарима на њиховом укључивању у савез (Мекензи, 1987: 413-432).

Сукоб између Гарашанина и кнеза Михајла је кулминирао 2. новембра 1867. године када је кнез разрешио Гарашанина дужности и упутио у пензију. Највероватнији политички разлог је преговарање потоњег са Пруском, односно став Аустроугарске да се Србија спрема за рат са њом, а не Турском. Други, лични разлог би могао бити Гарашанинов меморандум о српској династији израђен само дан раније - 1. новембра -

⁷⁷ Јосип Јурај Штросмајер, хрватски бискуп и политичар (1815-1905).

⁷⁸ Ђула Андраши, премијер Мађарске и министар иностраних послова Аустроугарске (1823-1890).

на који кнез није хтео одговорити (у браку са угарском кнегињом Јулијом Хуњади кнез Михајло Обреновић није имао деце - будући да је српски престо наслеђивао мушки потомак или сродник владара, Гарашанин је више пута говорио са кнезом о питању наследника будући да је за његове и, уопште, српске националне планове била неопходна јединствена и снажна династија која би била симбол око кога би се окупиле територије. Кнез Михајло је одбијао да се изјасни о предлозима да га наследи унук Милошевог брата Јеврема Обреновића - малолетни Милан Обреновић или црногорски књаз Никола Петровић, а настојао да се разведе од кнегиње Јулије и ожени својом сестричином Катарином Константиновић). Небитно који разлог, али Гарашанинова смена наговестила је и промену Србије у свом односу према ратним напорима за спровођење „Начертанија“. У времену до своје смрти (29. маја 1868. године) кнез и Гарашанин су сарађивали, али општа политичка ситуација у Европи није ишла у корист смелим Гарашаниновим плановима (Мекензи, 1987: 433-458).

Убрзо након Михајлове смрти на кнежевски трон Србије постављен је тринаестогодишњи унук Јеврема - Милан Обреновић⁷⁹, а власт је фактички преузело Намесништво (Одмах по смрти кнеза Александра Обреновића 30. маја 1868. године изабрано је тзв *Прво намесништво* које је владало Србијом наредне четири године. (Јован Мариновић, Рајко Лешјанин и Ђорђе Петровић), а на народној скупштини 20. јуна исте године званично је именовано *Друго намесништво* (Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић).) Политички противници оличени у Другом намесништву (Блазнавац и Ристић) нису дозвољавали Гарашанину утицај на политику. Повучен, свесно изолован од српске политике у Гроцкој, Илија Гарашанин је дочекао смрт 10. јуна 1874. године (Мекензи, 1987: 459-492).

Нема доказа да се Кнежевина Србија од настанка „Начертанија“ 1844. године до смрти Илије Гарашанина 1874. године у реализацији своје спољне политике придржавала смерница истог.

Илија Гарашанин је у наведеном периоду обављао следеће дужности:

- попечитеља унутрашњих послова (од 6. октобра 1844. године до 22. априла 1852. године), књажевог представника (од 22. априла 1852. године до 26. марта 1853. године) и попечитеља унутрашњих послова (од 18. марта 1858. године до 30. новембра 1858. године) под кнезом Александром Карађорђевићем,
- члан привременог намесништва и попечитељ унутрашњих послова од 1. децембра 1858. године до доласка кнеза Милоша Обреновића у Србију 19. јануара 1859. године и
- кнежев представник (председник Владе од 1862. године) и министар иностраних дела Савета (Владе) Кнежевине Србије од 21. октобра 1861. године до 2 новембра 1867. године под кнезом Михајлом Обреновићем.

Ни на једној седници Савета, односно Министарског Савета, акао ни у било ком званичном акту није поменуто „Начертаније“. Први пут дело је објављено под називом *План за унутрашњу и спољну политику Србије* у издању Милана Ђ. Милићевића⁸⁰ који га је добио од Илијиног сина Милутина Гарашанина⁸¹ 1877. године, а објавио у Поменику знаменитих људи у српскога народа новијег доба, у броју 95, објављеном у Београду 1885. године. Након тога је *Програм спољне политике Илије Гарашанина на*

⁷⁹ Милан I Обреновић, српски кнез и краљ (1854-1901).

⁸⁰ Милан Ђ. Милићевић, српски књижевник и академик (1831-1908).

⁸¹ Милутин Гарашанин, српски политичар, председник Владе, председник Народне Скупштине и министар (1843-1898).

концу 1844. године објавио Миленко Вукићевић⁸² у Делу, књига 38, свеска 1, 1906. године на странама 321-326. „Начертаније“ Илије Гарашанина Драгослав Страњаковић⁸³ је објавио у Годишњаку историјског друштва у Новом Саду, делу IV, из 1931. године, напомене 1, страна 406. Страњаковић је, продубивши и проширивши рад о настанку овог програма, објавио и Савете Чарторијског, Захов План и Начертаније Илије Гарашанина у *Како је настало Гарашаниново „Начертаније“* у Споменику Српске Краљевске Академије, број 91, из 1939. године, на странама 65-74.

Реално гледано у наведеном периоду Србија је постигла две ствари:

- Париском конференцијом 1856. године руски протекторат над Србијом је замењен гаранцијом великих сила и
- турско напуштање гарнизона у Србији 1866. године.

Тиме су створени темљи за солидан политички рад на националном питању. Гарашанинове активности на стварању српске државе и пропагандне активности којима ће се реализовати постављени циљ удариле су темељ националној политици Србије (Мекензи, 1987: 505).

Драгослав Страњаковић, као велики изучавалац Гарашаниновог дела, писао је о њему следеће: „Као министар унутрашњих послова створио је и организовао за малу Србију способну нестраничку бирократију која је избацила на површину полунезависни земљу. Пре него што је кнез Михајло преузео власт 1860. године, Гарашанин је постао главни вођа Јужних Словена. Свакако да је кнез Михајло био највиши заштитник националне политике коју је Гарашанин смилио и остварио. Ако би Србија била југословенски Пијемонт, закључио је Страњаковић, Гарашанин би био њен Кавур. Предвиђајући уједињење Срба и Јужних Словена, захтевао је да Србија добије трговачки пут ка југу, како би се ослободила економске зависности од Аустроугарске. За време кнеза Михајла допринео је томе да Турци напусте тврђаве, и закључио је савезе са Црном Гором и Грчком. Гарашанин је постигао споразуме са Хрватима, Бугарима и Албанцима, и утврдио пут за уговор о пријатељству са Румунијом.“ (Мекензи, 1987: 498). „Он није могао да подстрекива општи рат који би довео до пада Турске и стварања Југославије... Свој највећи дипломатски успех постигао је Начертанијем, у коме се обзњањује јужнословенска солидарност и балкански савез. Био је први српски државник који је срушио уске међе шумадијског родољубља и све Јужне Словене позвао под паролом: „Балкан балканским народима.“ (Мекензи, 1987: 499).

⁸² Миленко Вукићевић, српски историчар (1867-1935).

⁸³ Драгослав Страњаковић, српски историчар (1901-1966).

4. КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА – ОТЕЛОТВОРЕЊЕ СРПСКЕ ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ?

*„... својим радом у земљи и у националној политици,
као и умешном дипломатијом,
Илија Гарашанин је поставио чврсте, иако незавршене,
темеље на којима би се слободна и динамична
Србија и већа Југославија могле касније дићи.“
(Мекензи, 1987: 506).*

4.1. ОД ИЛИРИЈЕ ДО КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Разрешењем дужности председника српске владе и пензионисањем Илије Гарашанина у новембру 1867. године, односно смрћу кнеза Михајла Обреновића седам месеци након тога 1868. године могло би се рећи да је престало спровођење „Начертанија“, барем са непосредних позиција кнеза и владе. Међутим, стварањем Краљевства/Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године видели смо остварење извесних циљева одређених тим делом. Свесно или несвесно Кнежевина/Краљевина Србија стремилa је оном што јој је у великом задатку предодредио Илија Гарашанин „...концем 1844.“

Оригинал „Начертанија“ не постоји. Гарашанин га је предао кнезу Александру Карађорђевићу и поуздано се зна да је у био у поседу краља Петра⁸⁴ Карађорђевића 1903. године када је дошао у Србију, али му се 1906. године губи сваки траг. Милићевић⁸⁵ наводи и да је са њим Гарашанин упознао и кнеза Михајла Обреновића када му је 1862-е поверио мандат председника Савета кнежевине Србије (Љушић, 2004: 20). У Народној библиотеци се чувају два преписа - један из 1896. године (за који се претпоставља да потиче из Милићевићевог преписа примерка „Начертанија“ Илијиног сина Милутина Гарашанина 1877. године) и други из 1943. године који је, према изјави продавца, потицао из архиве Илије Гарашанина. Важно је напоменути и два примерка пронађена на страним језицима у Државном архиву у Бечу: први на немачком за који се претпоставља да га је израдио аустроугарски конзул у Београду 1883. године и на мађарском из 1886. године за који се наводи да је или превод Милићевићевог преписа из 1877. године или самог оригинала Илије Гарашанина.

4.1.1. Идеја о ослобађању

Током, а нарочито на почетку XIX века, у Европи је врло по питању националних држава. Скоро сваки народ стварао је и развијао идеју сопствене државе. Идеја нације била је још далеко од свог одређивања, али тежило се успостављању принципа који би људе сврстали у један табор на основу бар једне заједничке особине - језика, вере, порекла или нечег другог.

Утицај кнеза Адама Чарторијског на Балкан је неоспоран. Радећи на стварању пољске државе на рачун слабљења руског царства подстицао је повезивање Срба,

⁸⁴ Петар I Карађорђевић, краљ Србије, односно Срба, Хрвата и Словенаца (1844-1921).

⁸⁵ Милан Ђ. Милићевић, српски књижевник и академик (1831-1908).

Хрвата и Бугара. Својим *Саветима* 1843. године, односно преко Заховог *Плана* 1844. године, дао је веома добре основе за Гарашаниново „Начертаније“ којима је Србија трасирала пут ка стварању и заокруживању националне државе. Потребу за уједињењем напора и формирање словенске државе можда су Пољаци заиста први увидели, али очито је да је реализацији стварања српске државе највише допринео Гарашанин.

Стање у Босни и Херцеговини у првој половини XIX века било је одраз околиних дешавања у Турској. Још у Првом српском устанку одатле је упућивана војска на Србију, а у Другом Милош је више политички успео да искористи босанску војску против Турака у Србији. Муслимани, растрзани између успомена и тренутног стања у Турској, стрепели су од губитка и оно мало повластица које су имали. Срби из Босне и Херцеговине су гледали у Србију као свог ослободиоца који би их ослободио тешких намета. Католици су гледали у Аустрију као своју избавитељицу. „Баришићева афера“ (сукоб фрањевачког братства са епископом Рафаелом Баришићем који је, подржан од бечке владе, радио на ограничавању традиционалне аутономије фрањеваца и тежио потчињавању свих босанских католика Бечу) која је почела 1842. године навела је и Пољаке и Србе да се умешају у њу. О тешком положају у Босни и актуелној политичкој ситуацији 1848. године Илији Гарашанину је писао и Тома Ковачевић, бивши фрањевац, а тада запослен у српском министарству спољних послова од 1842. године (Никифоров, 2016: 126-128). Идеје о самосталности у Босни и Херцеговини скоро да није било. У целом веку на њу су гледали као плен и подручје проширења и Аустрија и Србија, а све на штету Турске. Устанци који су подизани на њеном тлу више су служили томе да скрену пажњу на тежак материјални положај и позову саплеменике из Србије или Црне Горе на акцију и присаједињење. Догађаји у и око суседне Аустрије преливали су се и на њен католички елемент који је свесно експлоатисан када су јој затворена врата проширења у правцу Италије и Немачке, односно када је почела да прети опасност унутрашње дезинтеграције услед притисака пре свега Угара, али и Словена (Ђоровић, 1997: 508-513).

Црна Гора је тежила да своју самосталност у односу на Турску гради слично Србији, али једноставно није имала снаге да то спроведе. Контакте које су успоставили агенти Илије Гарашанина са Његошем навели су га на идеју уједињења са Србијом чиме би задобио верску надлежност и, заиста, владика је до смрти веровао у ту визију - повезивања са Србијом и српским народом у Србији, Босни и Херцеговини. Кнез Данило је наставио са активнијим радом на приближавању Србији, али у Гарашановом „Начертанију“ једноставно није било места за две независне српске државе. Данило је сматрао да активнијим учешћем у Кримском рату може допринети паду турског царства, али није био реалан и није опраштао Србији њену пасивност у истом. Пораз Русије и његово окретање Француској и Аустрији одвели су га и у ближе везе са Карађорђевићима који су живели на територији Аустрије. Политичким настојањима и коришћењем утицаја великих сила успео је да за Црну Гору издејствује, ако не делимичну независност, онда макар да скрене пажњу Европе на своју територију. Кнез Никола је наставио политику сарадње са Русијом, али почео се све активније наслањати и на Аустрију.

За разлику од Срба који су подигли два устанка за национално ослобођење, па се тек онда окренули политичким средствима за остварење и проширење циљева, Хрвати су своју борбу почели политичким путем - стварањем тзв. Илирског покрета. Идеја *Велике Илирије* је знатно премашивала територије које су насељавали Хрвати и стандардизацијом хрватског језика на штокавски дијалекат од стране Људевита Гаја, Илирци су раширили концепт народа који се односи и на све остале јужнословенске

народе, а све око идеје ослобађања Хрвата од загрљаја Угарске (Zurek, 2006: 633-634). Пољаци су у Илирцима видели конкуренте, који у свом политичком крилу - Хрватској народној странци - имају сопствени политички програм који се донекле сукобљава са српским и осујећује њихове тежње на Балкану. Наиме, и Илирци су имали идеју словенског уједињења, али око Хрватске, а не Србије.

Бугари, због свог стратешког положаја, су били изложени јаким утицајима и сукобима Руса и Турака и тек у другој половини века успели су да изборе неки вид самосталности. Грци, опасно близу Цариграда и Азије, нису могли ни имати могућности да нешто значајније за ослобођење постигну на копну, док су на острвима успевали макар да је осете. У Албанији Турци су чврсто настојали да одрже своје позиције и, путем вере, успевали да становништво држе под контролом. Црна Гора, одвећ мала успевала је да се одржи више захваљујући својим географским одликама него идеји о независности. Хрвати су у вртлогу Аустријског/Аустроугарског царства придобијани утиском о историјском значају, а касније коришћени за трвења између Аустријанаца и Мађара наизменично добијајући и губећи права и привилегије.

Буђење немачке нације није се могло зауставити у Европи и закључење италијанско-пруског савезништва у пролеће 1866. године било је јасно уперено против Аустрије. Италијански *рисорђименто* (према новинама "*Il risordimento*" које су излазиле у Италији, а у којима су изношени ставови за уставне реформе и ослобађање Италије од Аустрије) шездесетих година XIX века и појава уједињене Немачке после победе над Француском 1870/71. године дефинитивно су измениле политичку ситуацију у Европи и Аустрију/Аустроугарску гурнуло у правцу Балкана.

Заокретање Аустроугарске према Балкану усмерило је српску владу да поново тражи руску помоћ. Некоординирана и нејасна акција Србије у босанско-херцеговачком устанку из 1875. године, односно објављивање рата Турској 1876. године и учешће у руско-турском рату 1877-е, те дебакл Србије осведочен Санстефанским миром почетком 1878. године, су осујетиле ту сарадњу две словенске државе. Берлински конгрес 1878. године дефинитивно је показао како су се промениле прилике у Европи.

Карта 4: Србија после Берлинског конгреса
(Јагодић, 2010: 24)

Јачањем утицаја свог северног (и западног) суседа Србија је упућена да се све више окреће ка Аустроугарској као сили која је непосредно присутна и заинтересована за сваки покушај осујећења сопствених намера - проширења на југ Балкана. Поред јавне политике кнез Милан води и „тајну“ политику сакривену од очију јавности и Народне скупштине чиме успева да избори политичку подршку када се 1882. године прогласио за краља (тзв „Тајна конвенција“ из 1881. године којом се кнез Милан одрекао сваке претензије на Босну и Херцеговину, односно Новопазарски санџак, али и обавезао да Србија неће склапати никакве политичке савезе са другим државама без одобрења суседне Монархије) (Ђоровић, 1997: 576-580).

Срби су били итекако жељни ослобођења и присаједињења Босне и Херцеговине још од Карађорђевог устанка. Намесништво које је руководило Србијом у име малолетног Милана Обреновића било је састављено од Гарашанинових политичких непријатеља и није извесно да би они наставили спровођење политике његовог претходника која је од почетка била подударна са „Начертанијем“. Изразито аустрофилска политика кнеза/краља Милана само је ишла на руку кидању успостављених веза Србије са њеним природним савезницама на Балкану – Бугарском, Црном Гором и Грчком. Ни поновни заокрет ка Русији његовог наследника - краља Александра Обреновића није био сигуран и само га је удаљио и од Русије и од Аустроугарске. Политички једино вредно за време његовог владања било је унапређење војне моћи, а и то захваљујући ангажовању његовог оца. Нажалост, та иста војска је и дошла главе последњем Обреновићу.

Појава Николе Пашића⁸⁶ као истакнуте политичке фигуре на српској сцени донела је наизглед евалуацију идеја „Начертанија“. Разочаран одлукама Берлинског конгреса Пашић је схватио да је стару Турску заменила Аустроугарска, да уместо „трулог источног царства“ на Балкану се појављује „културна“ Аустроугарска која се усмерава на исток и да јој је Србија препрека коју мора или асимиловати или уништити. Пашић је у свом *начертанију* (рукопису „Слога СрбоХрвата“ које је настало 1890. године) увидео суштинску потребу за стварањем једне јаке јужнословенске државе на Балкану. То је била окосница свих његових каснијих програма и акције. У поменутом рукопису Пашић наводи примере Италије и Немачке и залаже се за стварање српско-хрватске државе, којој би се прикључили и остали словенски народи на Балкану и „*која би требало да се изграђује на темељима европејске цивилизације*” (Станковић, 2014: 13).

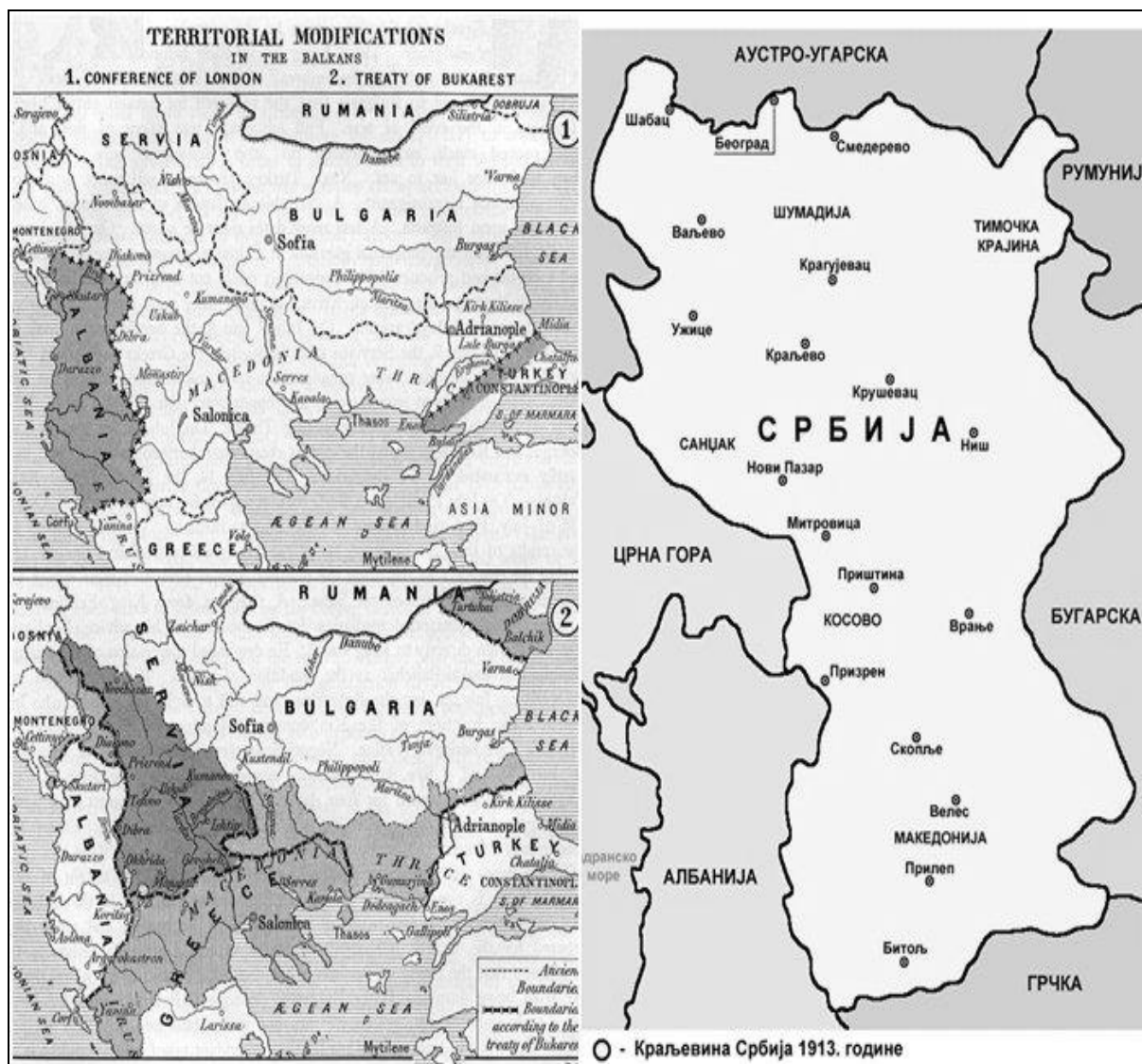
Мајски преврат 1903. године и успостављање парламентарне монархије у Србији довео је до Пашићеве пуне промоције и доказивања политичког талента да уједини напоре на остварењу националних циљева. „*Негативна искуства у прошлости била су му значајан подстрек за уобличавање нове доктрине: 1) Балкан балканским народима, 2) зближавање и споразум са Црном гором и Бугарском, 3) пријатељство и ослонац на Русију, 4) стицање економске независности у односима са Аустроугарском и 5) снажније отварање према великим западним државама, пре свега према Француској и Енглеској*”. (Станковић, 2014: 16-17).

Долазак краља Петра Карађорђевића поклопио се са дефинитивним политичким слабљењем Русије - док се она бавила проблемима на далеком истоку са Јапаном, Аустроугарска је крајњим снагама кренула у реализацију свог плана избијања на Солун. Анексија Босне и Херцеговине само је поново иницирала и реактивирала идеју Гарашанина о стварању Балканског савеза и покушаја ослобађања и поделе Балкана између балканских народа.

⁸⁶ Никола Пашић, српски и југословенски политичар (1845-1926).

Првим балканским ратом хришћанске земље (Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка) обрачунале су се са Турском, својим вековним тлачитељем и ослободиле се петвековне тираније. Другим балканским ратом против некадашње савезнице Бугарске бориле су се Србија и Грчка, али и Турска и Румунија. Лондонском конференцијом завршен Први балкански рат редигован је Букурештанским миром после Другог. Миром у Букурешту Србији је припојена цело подручје јужне Србије, Албанија је формирана на основу аустроугарског и италијанског утицаја на спречавање српског изласка на море, а Црна Гора је први пут имала заједничку границу са Србијом.

Први балкански рат био је онај рат који је Гарашанин планирао скоро седамдесет година пре и заиста је био рат за ослобођење хришћана од турског јарма. Срби су скоро пророчки предвиђеним поступцима помогли и Црногорцима и Бугарима, али без спољне политичке подршке план је био осуђен на пропаст. Бугарска, гурнута од стране Аустроугарске, брзоплето је ушла у Други балкански рат са доскорашњим савезницама, а Турска и Румунија су само искористиле прилику да поврате, односно прошире своје државе. Пораз Бугара није толико користио Аустроугарској у територијалном погледу, али је уверио да је неопходно да скрши Србију пре него што се сама не уруши под теретом сопствених Словена.

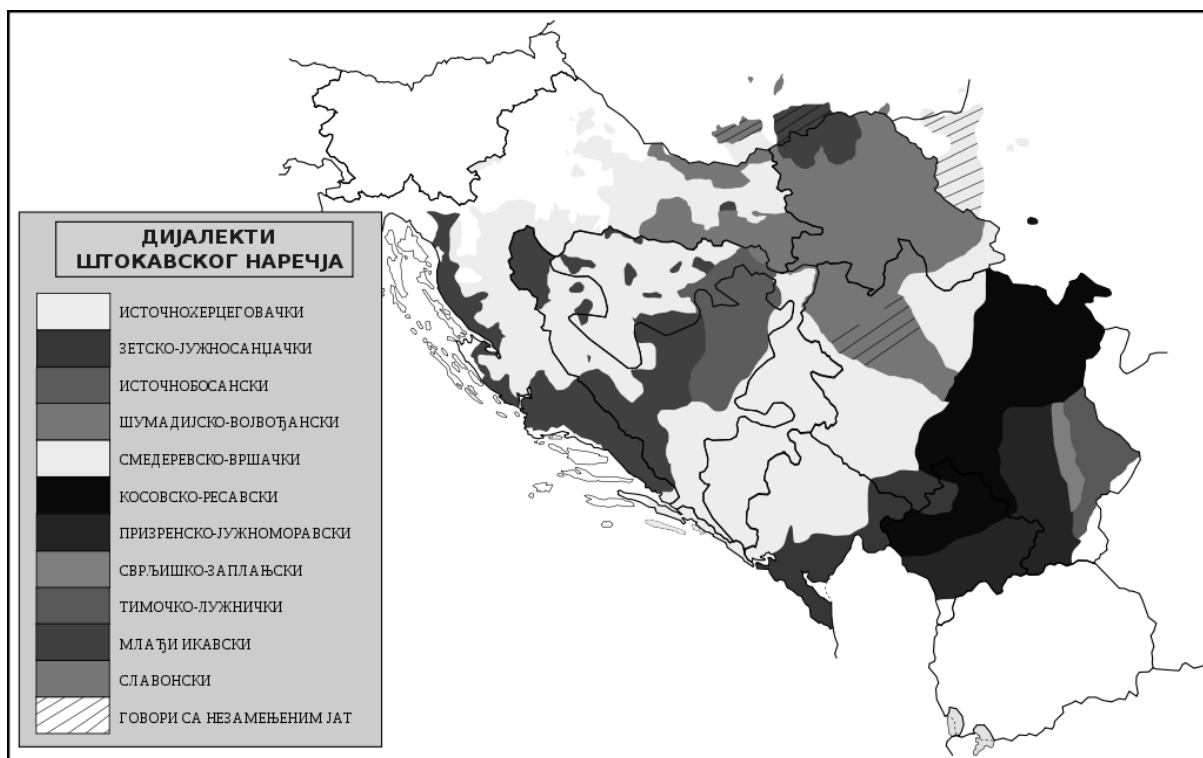

Карта 5: Деобе после балканских ратова и Србија 1913. године
(Јагодић, 2010: 84)

4.1.2. Пuteви уједињења

О постојању јужних Словена почело се интензивно говорити у XIX веку. Јован Цвијић⁸⁷ у свом делу *Балканско полуострво и Јужнословенске земље* наводи о опаженим заједничким цртама Србо-Хрвата/Словенаца и Бугара по неосетним разликама језика, обичаја и народних схватања. Такође, каже и да је књижевни језик и књижевност, а нарочито од почетка XIX века, оно што им је заједничко без обзира на верску припадност. Посебно истиче радове Доситеја Обрадовића⁸⁸ и Вука Караџића (Цвијић, 1922: 9-10).

Каснија истраживања заиста су показала повезаност народа Балкана по наречју.

Карта 6: Дијалекти штокавског наречја
(Ивић, 1956: 72)

Четрдесете године XIX века биле су године релевантне политичке моћи кнеза Чатроријског које су му омогућавале да користи своје позиције повезујући „Балканце” око примамљивог циља. Погрешна процена догађаја око Мађарске револуције 1848/49. године и активно пољско учешће довели су до њиховог бекства из Аустрије и протеривања из Србије да би се, на крају, завршило њиховом активном сарадњом и сврставањем на турску страну против истих оних којима су и усадили клицу ослобођења и заузимања положаја у Европи. Прагматични и реални Гарашанин је добро проценио ситуацију и будуће жељено стање Србије, па иако није примењивао смернице из „Начертанија“ као званичну политику кнежевине, активно је предузимао мере под кнезовима Александром Карађорђевићем и Михајлом Обреновићем. Идеја о формирању савеза балканских народа, као и његови напори на успостављању донеће резултате тек након његове смрти. Ако су за његово појављивање на политичкој сцени

⁸⁷ Јован Цвијић, српски географ и научник (1865-1927).

⁸⁸ Димитрије (црквено име Доситеј) Обрадовић, српски просветитељ и реформатор (1739-1811).

Европе четрдесетих година XIX века и били заслужни чланови пољске емиграције окупљени око њеза Чарторијског и хотела Ламбер онда је Гарашанин педесетих и шездесетих година стечено искуство искоришћавао за постизање циљева прокламованих у „Начертанију“. Однос са Русима који је ишао од несугласица и озбиљних политичких потеза који су довели до његове смене 1853. године развијани су до тога да су управо Руси инсистирали на његовом враћању на позицију председника владе после пензионисања 1867. године.

Након Берлинског конгреса 1878. године Аустроугарска се окреће простору Балкана и у договору са Турском добија политичка, али и војна права у царевини. Босна и Херцеговина постаје дефинитивно поље интереса Двојне монархије, а не само Турске, и тиме се значајно сужава могућност дејства и примена смерница из „Начертанија“. Некако у сенци конгреса остало је међународно признање српске независности, односно замењене гаранције великих сила из 1856. године о независности унутар Турске пуним признањем територијалне и политичке независности Србије и Црне Горе.

Распад Османског царства није долазио у питање у целој другој половини XIX и почетком XX века, а исти је само био успорен турским покушајима реформи, али и интервенцијама великих сила који су хтели да успоре његово замењивање Русијом. Као последица ових преговора Турској су намењене реформе које би непосредно надгледали руски и аустроугарски представници, али и италијански. Балканским народима није било свеједно и почели су свако на своју руку, да активирају своје планове на Балкану. Српске и црногорске дипломате су у Цариграду у исто време (1903. године) успоставиле контакте у циљу „израде споразума за даљи рад на Балкану“ и Србија и Црна Гора су интензивирале преговоре. На своју „несрећу“ Срби и Црногорци су обавестили Русију о својим преговорима, а Руси су их брже-боље приморали да успоре активност оправдано се плашећи аустроугарске реакције. Бугарска, увидевши да се мешањем Аустроугарске у реформе Турског царства питање само усложњава, позитивно је реаговала на понуде Србије за успостављање сарадње. Као неочекивани „савезник“ ових споразума јавила се Италија која је желела да појача свој утицај на Балкану.

Иако је одредбама Берлинског конгреса 1878-е године мандат управљања Босном и Херцеговином био поверен Аустроугарској од стране великих сила, приликом њене анексије 1908. године Двојна монархија се осећала довољно снажном да свесно погази његове одредбе. Протести европских сила одбијени су од стране Аустроугарске објашњењем да је то ствар између ње и Турске. Турци су били принуђени да се помире са ситуацијом, а Аустроугарска се окренула Србији.

Анексиона криза (како су та дешавања око анексије прозвана) узмутила је политику у Европи. Руски и италијански цар су се састали 1909. године и изашли са идејом да се Балкан сачува балканским народима тако што би се склопио балкански савез Турске и балканским земљама. Предлог о савезу балканских држава су подржале Србија и Црна Гора, али су се супротставиле његовом формирању са Турском јер су само на рачун Турске могле да се шире, док истовремено нису биле угрожене од Аустроугарске против које би и био уперен савез. Младотурска револуција 1910. године није успела да среди стање у царству, а већ се Италија 1911. године окренула против ње тражећи и нападајући Триполи. Рат са Италијом само је поспешио албански устанак у Турској који је свесно потпомагала Аустроугарска још од 1909. године.

Почетак Првог светског рата и победа српског оружја у Церској битци довели су до циркуларне ноте српске владе од 4. септембра 1914. године. „*Све битне тачке биле*

су ту: 1) да је на Балкану потребна једна јака централна држава ради очувања мира на Балкану и у Европи; 2) да та држава треба да буде Србија са Босном, Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истром и Словеначком; 3) да ће та држава чувати равнотежу у Јадранском мору, па дакле и у Средоземном, 4) да Бугарска може ући у заједницу са том државом на основи федералистичкој или другој сличној.“ (Екмечић, 1992: 17) Српски ратни циљеви објављени у овој ноти у потпуности одговарају циљевима прокламованим у „Начертанију“. Притисак савезника на српску владу да учини територијалне уступке Бугарској ради њеног сврставања против Немачке и Аустроугарске приморавао је Србе да се одрекну крвљу плаћене Македоније. Одбијена од Аустроугарске са обала Јадранског мора Србија је схватала да мора Вардарску долину задржати за себе ради изласка на Солун и да не може дозволити њено одсецање уступањем Бугарској упркос понудама савезника.

Поновна аустроугарска офанзива у јесен 1914. године и српски тријумф у Колубарској бици на политичкој сцени Србије довео је до проглашења Нишке декларације 7. децембра 1914. године и прокламовао је српске идеје, односно најавио циљ њене борбе. Србија ће се борити „за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“ (Šišić, 1920: 144). Крфска декларација од 7. јула 1917. године „проширује“ Нишку декларацију изјавама представника Срба, Хрвата и Словенаца да: „на основу начела слободног самоопредељења народа да буде потпуно ослобођен сваког туђинског ропства и уједињен у једној слободној националној и независној држави“ (Šišić, 1920: 182). Суштински, принципи наведени и усаглашени између владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора представљају исте принципе из „Начертанија“ кориговане за присаједињење Словенаца, а без Бугара који су објавом рата 1915. године дефинитивно затворили врата сарадње.

Карта 7: Фактичке границе Краљевине Србије 26. новембра 1918. године
(Љушић, 2000: 117)

Крај Првог светског рата довео је до дезинтеграције Аустроугарске и убрзано припајање делова исте (Војводства Српског) и Црне Горе, као и италијанске претензије на Далмацију, које су погурале хрватске политичаре до уједињења са Србијом. Хрвати су само покушали да у новој Краљевини спроведу свој тријализам који су безуспешно предлагали Аустроугарској у претходном веку. Бугарска, као губитница, није могла бити присаједињена будући да су је међусобни сукоби са Србијом далеко удаљили од било какве идеје савеза.

Подсетимо да је Гарашанин у „Начертанију“ дао следеће смернице српској спољној политици:

- сједињење Срба у Турској, Црној Гори и Србији;
- ослобађање Бугара и стварање српско-бугарске државе и
- ослобађање Срба и Југословена у Аустрији и образовањем заједничке државе (Љушић, 2004: 123).

Историјски гледано ове смернице су делимично остварене:

- ослобађање православне браће из Турске Срби су решавали на Берлинском конгресу и Балканским ратовима;
- Бугарска се у другој половини XIX века делимично ослободила Турака, али бугарско-српски рат 1885. године, Други балкански и Први светски рат дефинитивно су је удаљили од Србије и
- непосредно по завршетку Првог светског рата Срби у некадашњој Аустроугарској почели су да проглашавају своје уједињење са Краљевином Србијом: Војводство Српско није губило време - прво Срем, а затим Банат, Бачка и Барања су прогласили присаједињење, а такође и црногорска скупштина је изгласала уједињење под династијом Карађорђевића (Ћоровић, 1997: 654-655).

Гледано из ове историјске перспективе прокламована велика стратегија „Начертанија“ није могла остати имуна на утицај великих сила у периоду од настанка дела 1844-е до стварања Краљевине СХС 1918. године. Таксативно посматрано, велика стратегија Кнежевине Србије није реализована стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, али суштински можемо рећи да се после распада Душановог царства у XIV и пропасти српске државе у XV веку први пут у XX веку остварила српска државотворна идеја да „сви Срби буду у једној држави“.

4.2. РАД НА ОСТВАРЕЊУ ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ

4.2.1. Српска велика стратегија

Како смо већ рекли појаву појма велике стратегије, односно њено прво препознавање у домену науке, можемо наћи на почетку XIX века у делу *Еволуција схватања велике стратегије* Лукаса Милевског из 1805. године. Термин, а као превод француског „*la grande stratégie*“ помиње се у разматрањима Наполеонових похода у Европи. Жомини у *Прегледу ратне вештине* велику стратегију проналази у *умећу вођења рата по карти*, али не смео се занети у размишљањима да је то умеће војсковођа да распоређују замишљене трупе по папиру. У слично време кад и Жомини, Клаузевиц у књизи *О рату* исказује савременски двоструки образац: „*рат треба потпуно да одговара политичким намерама, а политика треба да је одмерена према ратним средствима*“ (Клаузевиц, 1951: 524). Идеје изложене у овим делима су биле познате и кнезу Чарторијском када је састављао своје *Савете Србији за вођење*

политике 1843. године будући на сигурне везе Пољака са Французима и Енглезима тога доба. Зах, као бивши официр, свакако је познавао макар основне појмове о стратегији, а као пољски агент био је повезан са Чарторијским када је Гарашанину предложио свој *План словенске политике Србије* почетком 1844. године. Сам Илија Гарашанин као попечитељ (министар) војни кнеза Милоша и министар унутрашњих дела кнеза Александра Карађорђевића морао је познавати основна војна начела употребе војске.

Лидел Харт је улогу велике стратегије дефинисао као координирање и усмеравање свих ресурса нације према постизању циљева политичког објекта рата, односно циља дефинисаног фундаменталном политиком. Он је сматрао да је Клаузевицева стратегија (примена битака за стицање циљева у рату) своди стратегију само на средство за постизање победа у битци, уместо да битку посматра као средства које служи остваривању стратешког задатка. Замерао је Клаузевицу да не прави разлику између владе неке државе која је одговорна за „виши ниво вођења рата“ (политику) и војног врха који влада користи као агенте који имају извршну контролу на војним операцијама. На основу тога Лидел Харт дефинише стратегију као „вештину расподеле и примене војних средстава за испуњење циљева одређених политиком“, чиме даје предност владе над војним врхом у дефинисању и спровођењу политике, те ширењу појма стратегије (стратегија постаје знатно шири од вођења битака што је видљиво из израза „војна средства“ који се користи уместо израза „битка“ код Клаузевица). Кроз наведену дефиницију Лидел Харта истиче да је велика стратегија знатно шири појам од стратегије јер обухваћа, уз војне, и друге ресурсе, односно одређује њихову примену у остваривању постављених политичких циљева кроз дуже временско раздобље у миру и рату (Hart, 1967: 335-337).

Ерл у свом делу *Творци модерне стратегије* дефинише велику стратегију као „највиши тип стратегије који удружује политику и оружану силу једног народа тако да прибегавање рату постаје излишна ствар или му се приступа са највећим изгледима на успех“ (Ерл, 1952: 3). Греј је у *Модерној стратегији* препознао следећи циљ велике стратегије: „обезбеђење опстанка државе у међународним односима, кроз заштиту њених виталних интереса применом средстава која су јој на располагању, односно одабиром таквог смера деловања који у миру и у будућем рату треба да осигура њен развој у будућности (кроз претњу силом, примену силе, посредне притиске, дипломатију, итд.)“ (Gray, 1999: 17-23). Пол Кенеди је у својој *Великој стратегији у рату и миру* забележио да суштина велике стратегије лежи у политици. Заправо он велику стратегију види као: „способност лидера нације да окупи све елементе, како војне, тако и цивилне, за очување и унапређење дугорочних најбољих интереса (у рату и у миру) нације“ (Kennedy, 1992: 5).

На ово фундаментално одређење велике стратегије налазимо и у модерним дефиницијама исте. На пример: „у модерним појмовима, велика стратегија добила је значење прилагођавања домаћих и међународних ресурса за постизање сигурности државе“ (Rosecrance i Stein, 1999: 4). Ове дефиниције указују на разлике у традиционалном и модерном схваћању велике стратегије, односно стратегије генерално. У прошлости стратегија је доживљавана као примарно средство припремања државе за рат, те примену ових припрема у вођењу рата. Овако уско одређење стратегије подразумевало је примат војног над политичким вођством и постало је проблематично након Првог светског рата, а неодрживо је било и пре. Пређашни доминантан положај стратегије свео се на ниво само једне од компоненти велике стратегије. Логика тоталног рата је захтевала ангажовање свих средстава националне државе у миру и рату на остваривању политичких циљева (националних интереса), а

употреба војне силе сведена је на ниво само једног од тих средстава (Strachan, 2005: 33-54.)

У свом делу *О стратегији, великој и светској* Милер је извршио компарацију стратегије и велике стратегије савесно користећи сва претходна дела која се баве овим термином. Можда је најподесније да Гарашаниново „Начертаније“, као претпостављену српску велику стратегију, анализирамо кроз наведене разлике како их је дефинисао наведени писац. Парафразирајући Милера у „Начертанију“ препознајемо да:

- велика стратегија укључује препознавање и формулисање политичких циљева на које се усмерава стратегија;
- се велика стратегија не развија само према горе у свом потчињавању политици; већ и према споља;
- велика стратегија укључује више од примене војних потенцијала и
- шира примене стратегије и, као последица, изградња велике стратегије ствара очекивања да ће креатори политике пружити обједињујућу тему или концепт организације око којег ће интегрисати и координирати циљеви, начини и средства или неколико инструмената националне моћи (Miller, 2016: 241-242).

По питању препознавања и формулисања политичких циљева на које се усмерава стратегија Љиљана Алексић у свом прилогу *Шта је довело до стварања „Начертанија“* износи да је до његовог настанка дошло на одређеном ступњу развоја српског друштва и његове грађанске класе, односно када се ова „*дефинитивно утврдила као носилац и политичке и економске власти*“ (Алексић, 1954: 68), те је, након учвршћења уставобранитељског режима, „*мада још увек недовољно јака, ипак била у стању да даљи развитак државе усмерава у оном правцу који би најбоље одговарао њеним потребама и интересима*“ (Алексић, 1954: 69). Своју тврдњу објашњава покушајем српског ослобађања од економске зависности о Аустрији (будући да је скоро 90% извоза Србије било упућено на њу), као и политичке зависности од Русије што се једино могло постићи територијалним проширењем Србије на рачун Турске и њеним изласком на Јадранско море. Тумачећи да би таква политика уставобранитеља довела до сукоба и са Аустријом и са Русијом Србија је била усмерена да потражи ослонац код западних сила. У свом тражењу уставобранитељима су добродошли контакти са Пољацима који су имали извештај на француску и посредно на енглеску владу, а чији су се интереси поклапали са српским (пре свега у погледу Русије). Оваквим размишљањима Алексићка је указала на унутрашње и спољашње узроке настанка „Начертанија“, мада је оспоравала пољски утицај на Гарашанина наводећи да би он и без њих био способан да „*осети и формулише оно што његова класа, узета у целини, можда још није била у стању да потпуно схвати*“ (Алексић, 1954: 71). Заслуге Гарашанина ауторка је видела у томе што је схватио да је дошло време када треба створити програм који би „*дотад стихијски развитак Србије у једном правцу*“ даље свесно усмеравао према постављеном циљу и што је „*дао основе за његово практично извођење*“ (Алексић, 1954: 71).

Препознавање усмерености српске велике стратегије ка споља (ван граница Србије) можемо видети узимајући у обзир изложено о настанку „Начертанија“ и будући да је Србија четрдесетих и педесетих година XIX века заиста досегла одређен ниво политичке зрелости неопходан да предузима кораке који би водили ограничавању самовоље кнезова који у ослобођеној Србији нису увиђали потребу њеног унапређења из једне турске провинције. Уставобранитељи, иако из владајућих и војничких перспектива, увиђали су потребе увођења савремених закона и устава који би Србију отргле из вишевековног загрљаја Турске, а у исто време учиниле привлачном за

неослобођену једноплеменску и једноверну браћу. Можда је правилно рећи да утицај уставобранитеља на долазак кнеза Александра Карађорђевића на српски престо била више идеја којом би они владали Србијом *de facto* уместо кнеза који би власт вршио *de jure*. Сретењски устав из 1835. године и Турски устав из 1838. године нису само номинално унапредили живот у Србији, нити су уставобранитељи из ускополитичких и сопствених побуда иницирале промене у српском друштву. Ослобођени турске власти (макар само симболично) Срби су схватили да свој развој морају сами планирати, а не зависити од других. Русија, као заштитница свих православних народа, јесте помогла ослобађању, али ту се њен мисија није завршавала и та заштита је временом постајала само обавеза. Развој српског друштва, праћен развојем друштвене и националне свести, довео је до потребе за формулисање смерница за употребу свих ресурса у циљу остварења интереса будуће националне државе. Будући да је власт у Србији полако прелазила из руку једног човека (кнеза) у руке његових представника (попечитеља) како су дефинисали устав из 1835. и 1838. године сасвим је логично да се Гарашанин, као посебно добар организатор државне управе, у једном тренутку морао одредити на који начин организовати и усмерити деловање. Утицај Пољака на израду „Начертанија“ је неоспоран, али Гарашанин је правилно увиђао могућности Србије и није случајно „мењао речи“ из *Плана словенске политике Србије* Фрање Заха.

Гарашанин је правилно схватио и применио много више од војних потенцијала за спровођење своје стратегије. У *Уводу* „Начертанија“, на самом почетку текста Гарашанин саопштава читаоцу срж разлога због чега је саставио „Начертаније“ - јасно ставља до знања да Србија мора да створи план, да за његово спровођење потребно саставити сопствену политику и да буде спремна да је спроводи више времена. У следећа три става *Увода* Гарашанин констатује постојеће кретање Словена, нужност потребе стварања савез са околним српским народима и не ограничавање на постојећим границама, јер ако се не буде тако понашала може се и распасти. У првом делу (*Политика Србије*) Гарашанин препознаје да ће доћи до распада Турске и то: или ће бити подељено (између Турској суседних земља) или ће бити прекомпоновано у државе његових (тадашњих) хришћанских народа. У потпоглављу првог поглавља - *Пријемченију о раздељењу царства* - Гарашанин правилно закључује да ће се Турска разделити између Русије и Аустрије које, као две суседне и заинтересоване силе, би исту поделиле по линији Видин – Солун тако да Аустрији припадне западни, а Русији источни део. У другом делу овог потпоглавља Гарашанин наглашава српско историјско право, као и реално стање да су Срби предводници ослобођења Словена из Турске кроз своје устанке и изборену (макар ограничену) сувереност. Из ова два дела можемо видети да је, по Гарашанину, Србија препознала и формулисала свој политички циљ, а то је ослобођење и уједињење свих Срба. Стога није нимало случајно Гарашанин изменио Захов предлог и наводио Србе уместо Словена. *Савети* Чарторијског и Захов *План* дали су добре смернице за формирање словенске државе, али Гарашаниново „Начертаније“ тој држави је претпоставило Србију, односно прилагодио је предлоге стварном стању и стварној потреби/могућности Србије.

О војним потенцијалима у „Начертанију“ се говори само у другом поглављу и то: у уводном делу и у погледу односа Србије и Црне Горе. У свим другим целинама Гарашанин усмерава рад на друге потенцијале. Политички рад на пропагирању идеје заједништва, пропагандни рад на промовисању Кнежевине Србије, просветни рад на описмењавању и оспособљавању чиновника и свештеника, духовни рад на стицању услова за разумевање „источно православног и римокатоличког народа“ путем „начела пуне вјерозаконске слободе“. Посебно се истиче и размишљање о унапређењу финансијске стабилности, односно „да Србија побринути (се) мора за нов трговачки

пут, који би Србију на море довео и за њу тамо пристаниште створио.“ (Гарашанин, 2009: 138). Нигде, тачније ни на једном месту, у „Начертанију“ се не предлаже, наводи и планира било каква војна акција српске војске према било којем суседу или делу територије. Тако да заиста можемо рећи да је предложена стратегија „Начертанија“ обухватала и све друге потенцијале којима је Кнежевина Србија располагала.

Милеров последњи став да изградња велике стратегије очекује од креатора да пружи обједињавајућу тему или концепцију око које се интегришу и креирају циљеви, начини и средства државне моћи можемо пронаћи у другом поглављу (*О средствима, којима би се цјел српска постићи могла*) у ком је творац „Начертанија“ покушао да да основне смернице које би подржале реализацију постављеног циља. Највећи део овог поглавља посвећен је односу са Бугарима (*Најпре да означимо наша одношенија спрема Бугарске*). Иако у уводу овог поглавља даје чисто пропагандне/обавештајне задатке у вези територија насељених Србима, Гарашанин нигде не помиње припајање Србији, већ више користи овај део „Начертанија“ ради напомињања односа Србије и Русије, а тек у последњем ставу наводи: „за то како ваља србски улив у Бугарској утемељити“ (Гарашанин, 2009: 125). Гарашанин је наведене смернице поделио по областима Турске у којима су били насељени Срби (Босна и Херцеговина, Црна Гора и Северна Албанија) у потпоглављу *О политици Србије у смотренију Босне, Ерцеговине, Црне Горе и Сјеверне Албаније*. „Начертаније“ није у потпуности искључио ни Србе у Аустрији (Срему, Банату и Бачкој) у потпоглављу *Срем, Банат и Бачка*. Последње потпоглавље говори *О сојузу са ческим Славјанима*. Гарашанин свесно оставља „отшкринута врата“ наводећи: „да је нужно почети упознавати Србију са Славенима Чешке, Моравије и Словачке и то на један врло предострожан и одвећ мудар начин како то не би могло Аустрији у очи пасти“ (Гарашанин, 2009: 142). У поглављу Гарашанин је дефинисао рад усмерен ван територије Кнежевине Србије у пропагандном, обавештајном, просветном, духовном и политичком раду.

У претходним излагањима анализирано је „Начертаније“ и наводима је поткрепљена његова широка лепеза метода, средстава и начини примене различитих радњи и поступака, а све у циљу постизања циља - ослобођењу и уједињењу Срба. Највише и најдетаљније је то обухваћено у потпоглављу које се односи на територије Турске насељене Србима (Босна и Херцеговина, Црна Гора и Северна Албанија) у којем је сам Гарашанин таксативно навео.

Смернице наведене у „Начертанију“ Илије Гарашанина представљају суштински велику стратегију и дале су реалне основе за спровођење српске велике стратегије. Након свега можемо рећи да је овај план Илије Гарашанина из 1844. године заиста задовољавао све одлике велике стратегије и да се може рећи да је то била српска велика стратегија. Оно што бих посебно напоменуо да би, узимајући у обзир време свог настанка, „Начертаније“ могло да представља куриозитет по тренутку настанка, обиму и врсти акција, као и свеобухватности циљева. Сама чињеница да је једна полувазална кнежевина на тлу Европе смогла снаге да један њен члан владе састави и предложи владаоцу програм ослобођења и уједињења народа разједињеног и поробљеног, као и ширу будућност савеза са суседним народима, заиста је изузетак на тлу Европе. Околност да сам творац „Начертанија“ дође на политичку сцену Србије, али и Балкана и Европе, да има довољно моћи и самопоуздања да преговара са суседним владарима, да одржава контакте и континуитет рада на спровођењу предпостављених циљева скоро четврт века (од 1844. до 1867. године) Гарашанина сврстава у ред значајнијих Срба. Након његовог пада и смрти Србија је политички „лутала“, али несвесно се кретала по предложеној путањи ослобођења свих Срба и уједињења са другим народима на Балкану.

Да ли је стратегија по изнесеним намерама и другим особинама у „Начертанију“ остварива и остварена? Такође можемо се питати и: да ли је оцена њене успешности позитивна или негативна (Да ли су идеје „Начертанија“ прорадиле?).

Пре тог оцењивања морамо се подсетити да је много лакше саветовати него то што је препоручено и урадити. Ниједно оружје, радња или начин ратовања нису сами по себи стратешки - само последице које производе их таквим чине, смештајући их у укупан ток догађаја, оквир постављених циљева... Из перспективе Кнежевине Србије на размеђи XIX века свакако да су снови о ослобођењу православне браће присутне у самом народу, а као тежње изражене у понашању и политици кнежева и краљева српских. Гарашанинов допринос постојећем стању јесте формулисање истих у један документ, у план којим се има управљати држава како би се снови остварили. Млади попечитељ се није либио да тражи савете и смернице од умнијих политичких глава Европе. Контакти уставобранитеља са Пољацима раширили су видике способног политичара какав је био и који није гледао само преко граница Србије већ много даље. Будући да се бавио пословима организације јасно му је било да је Србији неопходан јединствен план, смернице за реализацију истог и време да се спроведе. Предложено у *Саветима* и *Плану* Гарашанин није слепо превео већ је реално сагледао могућности младе српске државе и њеног народа у спровођењу, не максималистичких, него националних циљева. Не смемо заборавити да је први циљ „Начертанија“ био ослобођење Срба, а у даљој перспективи уједињење са Бугарима и формирање балканске државе.

Да би се одговорило на овакве и сличне захтеве, све стратегије (класичне и велике) треба да буду ваљано организоване и непротивречне замисли пожељног. Оне као такве представљају и одређену слику стварности, тј. својеврсну менталну мапу света онога/оних који их стварају. Вероватно најпознатији, а свакако најзначајнији захтев на који једна стратешка замисао треба да одговори јесте достизање склада између предвиђених средстава и постављених циљева. Без одговарајућих и, пре свега, стварних средстава (материјалних и често, још више, нематеријалних извора националне моћи и способности), постављени циљеви само су празне речи. Стога је однос средстава и циљева неуралгично језгро остваривости било које замисли, па и стратешке. Анализом „Начертанија“ циљ је јасан, а наведена средства су и више него широка и примењива. Оно што је посебно позитивно за „Начертаније“ јесте могућност која се Гарашанину указала да ради на његовом спровођењу. Активности на формирању Балканског савеза после његове (Гарашанинове) смрти несумњиво указују да је постојећа српска велика стратегија спровођена, а наставак активности и формирање Савеза балканских народа (и 1876. и 1912. године) реализовали су представници српске владе.

Најпосле, стратегије поред тога што нужно, мање или више тачно предвиђају догађаје, такође дају и објашњења оног што је претходило и определило заузимање новог правца у кретању једне политичке заједнице. Овде треба истаћи да нема много смисла изучавати стратегију и/или стратешки мислити, уколико сматрамо да је ток догађаја унапред дат и непроменљив, те да нема простора за појединца или групу да праве рационалне изборе. Клаузевиц је, уосталом, стратегију и одредио као „царство избора“. У својој *Историји Српског народа* Ћоровић⁸⁹, између осталог о *Начертанију* каже: „Срби су први борбом добили своју слободу међу Словенима у Турској, па је сасвим природно да они и даље воде целу акцију.“ (Ћоровић, 1997: 520). Пољаци су правилно увидели српску државотворну снагу на Балкану и они су трасирали правац и

⁸⁹ Владимир Ћоровић, српски историчар (1885-1941).

предводнике хришћанских наследника Турске на Балкану. „Начертаније“ је пошло од достигнућа и заслуга Душановог царства, предвидело распад Турске и усмеравало деловање Србије на очување и унапређење државе, односно предупређење нестанка исте у политичким сукобима два велика турска суседа – Русије и Аустрије. Гарашанин је правилно увидео да је Русија неопходна Србији, али не да одлучује него помаже. Тако можемо рећи да је творац „Начертанија“ правилно проценио шта је довело до српске самосталности, али је и определио њен правац у наредном периоду. Период активног спровођења српске велике стратегије „Начертанија“ прекинут је одласком Гарашанина са политичке сцене, односно његовом смрћу, али једном покренута политичка дешавања на Балкану довела су до Првог балканског рата који је Гарашанин наговестио, односно Другог балканског и Првог светског рата више као резултат спољних политичких утицаја него саме пројекције циљева „Начертанија“.

4.2.2. *Степен остварења српске велике стратегије*

Последње и највеће питање овог рада је да ли је формирањем Краљевине СХС Кнежевина Србија је успела да спроведе у дело своју велику стратегију?

Ако претпоставимо да је циљ велике стратегије *„осигуравање опстанка државе у међународном поретку кроз заштиту њених виталних интереса применом средстава и смером деловања који и у миру и рату будућности треба да осигурају њен развој“* (Gray, 1999: 17-23.) онда можемо у „Начертанију“ препознати смернице за примену националне моћи Србије у свим условима, а ради остварења контроле над противником (Турском) кроз посредне притиске, дипломатију, политичку пропаганду, па и прикупљање обавештајних података. Са становишта осигурања развоја Кнежевине Србије несумњиво је да је исти унапређен одредбама Париског мира из 1856-е када је опстанак Србије гарантован од стране међународних сила, а проширења и интернационално признање после Берлинског конгреса 1876. године још више је осигурао њен развој. Ако је Први балкански рат означио војничко ослобађање од Турске, а Други заштитио и увећао територијалне уступке, онда је Први светски рат дефинитивно био рат за одбрану, не само стеченог, него права на постојање.

Кључ успеха сваке велике стратегије је избор правог инструмента или усклађивање неколико инструмената њеног спровођења ради остварења постављених циљева. Одлука о избору одговарајућег инструмента доноси се под утицајем много чинилаца, нпр. спољашње и безбедоносне политике државе, доступних ресурса, геополитичког окружења, приоде потенцијалних непријатеља, стратешке културе државе и сл. Не постоји прецизна и општеприхваћена подела свих компоненти велике стратегије. Тако Пол Кенеди дели те инструменте на три групе: *национални ресурси* (средства која морају обезбедити остваривање политичких циљева), *мирнодопска и ратна дипломатија* (чији је задатак побољшање положаја државе и вероватноћа поделе кроз стицање савезника, подршке неутралних и смањења броја непријатеља или потенцијалних непријатеља) и последњи, али не небитан - *национални морал и политичка култура* (који управљају спремношћу јавности неке државе за ношење цене и оптерећења националне безбедности) (цитирано у: Мор, 2006: 159).

Поред ових постоје и поделе чинилаца који дефинишу велике стратегије и њених инструмената. С обзиром да су те поделе у нечему сличне интересантна је подела коју су предложили Вилијамсон, Мареј и Гримсли (Williamson, Murray i Grimsley, 1994: 7-20):

- I) Географија. Величина и положај државе представљају кључне детерминанте у одређивању стратегије. Она обликује кључне одуке политичких и војних елита повезаних са стратешким могућностима деловања и способностима потребним за то деловање, а географски чинилац одувек је имао и значајну улогу у процени угрожености одређене државе.
- II) Историја. Историјско искуство има готово једнак утицај на доношење одлука као и географски чинилац, а у одређеним случајевима криво тумачено имало је катастрофалне последице.
- III) Природа политичког режима у одређеној земљи. На деловање политичких и војних институција у некој земљи велики утицај има идеологија, владајућа религија, као и културне особине одређеног нивоа.
- IV) Економски чинилац. Спровођење било какве стратегије значајно зависи од расположивости средстава за њено остваривање.
- V) Организација владе и војних институција. Структура владе и војних институција игра важну улогу у формулисању стратегије и каснијем прилагођавању на промене околности које траже преформулисање усвојене стратегије јер облик владавине утиче на способност доносилаца одлука у анализи и интерпретацији спољашних утицаја.

Ако, са правом, претпоставимо да је српска велика стратегија „Начертанија“ нашла начин да се, незванично и доследно, спроводи до формирања Краљевине СХС онда можемо рећи и да је делимично остварена. Ако је балканским ратовима (Првим и Другим) извршено територијално проширење Србије у правцу Старе Србије (Косова и Македоније) можемо рећи да су се смернице исте реализовале, али не у потпуности – удаљавање Србије и Бугарске након њих није било предвиђено. Уједињење са Црном Гором, Босном и Херцеговином, Војводством Србије (Сремом, Бачком, Банатом и Барањом), Хрватском и, најпосле, са Словенијом кроз формирање Краљевине СХС после Првог светског рата може се третирати као испуњење српске велике стратегије, али другачије од проглашене у „Начертанију“.

Љушић у својој *Књизи о Начертанију* наводи да је српско уједињење ишло другачијим правцем од оног изведеног у „Начертанију“ (да Краљевина СХС није обновљена на темељу историјског права, да се није основала на тековинама Душановог царства, да није досегла границе из „Начертанија“ и да Краљевина није исто што и Гарашанинова „Јужнославија“), односно да су историјске околности раздвојиле српски народ од јужнословенских народа и да тиме није умањена идејна вредност „Начертанија“ (Љушић, 2004: 123-124).

Оно што је најважније да се запамти јесте да је најпре на раменима славне српске војске дошло до уједињења свих Срба у једну државу. И то је највеће достигнуће из „Начертанија“. Након тога догодило се уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у ту исту државу, која је и фактички и формално правно остала Краљевина Србија, с обзиром да је црпела и унутрашњеправни и међународноправни континуитет из Србије и српске круне.

Дакле, проширеној Краљевини Србији од 1914. године (са Старом Србијом), са којом су се претходно присајединиле некадашња Краљевина Црна Гора (капитулирала у јануару 1916.) и Војводство српско (Срем, Барања, Бачка и Банат), сјединило такође и Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба које је представљало остатак југословенских земаља Аустроугарске (изван претходно уједињеног и политички осамостаљеног Војводства српског).

Заправо Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба представљало је непризнат политички ентитет који се звао „Држава Словенаца, Хрвата и Срба” и који је настао на рушевинама Аустроугарске. Овај непризнати ентитет је постојао месец дана (од 29. октобра 1918. до 1. децембра 1918.) и у њега су улазиле следеће аустроугарске крунске земље:

- Хрватска и Славонија (у које су улазиле територије некадашње банске Хрватске, Славоније и српске Војне Крајине које су имале аутономију унутар мађарског дела бивше Аустроугарске монархије),
- грофовије Крањска, Горењска, Коруска и Штајерска (територије данашње Словеније којима се управљало директно из Беча),
- Истра (којом се управљало директно из Беча),
- Далмација (којом се управљало посредно из Беча),
- Босна и Херцеговина (посебан аустроугарски кондоминијум) и
- град Ријека (којим се управљало директно из Будимпеште).

На челу овог Народног вијећа био је председник и југословенски опредељени конзервативни Словенац Антон Корошец⁹⁰. Потпредседници су били изразито југословенски опредељени Хрват из Загреба и стоматолог Анте Павелић „старији”⁹¹ (не налази се ни у каквом сродству са истоименим поглавником Независне државе Хрватске из Другог светског рата) и крајишки Србин филозоф и професор математике из Костајнице Светозар Прибићевић⁹² из знамените српске крајишке породице.

Народно вијеће, које је у политичком хаосу распада Аустроугарске представљало напред набројане земље, 1. децембра 1918. године присајединило се Краљевини Србији под круном српске династије Карађорђевића и међународноправним субјективитетом Краљевине Србије.

Карта 8: Србија, Црна Гора и Западне покрајине при уједињењу у Краљевину СХС
(Маркуш, 2004: 64)

⁹⁰ Антон Корошец, словеначки језуит, политичар и вођа Словеначке националне странке (1872-1940).

⁹¹ Анте Павелић (старији), хрватски политичар и члан Хрватске странке права (1869-1938).

⁹² Светозар Прибићевић, српски политичар из Хрватске (1875-1936).

Заузврат, Краљевина Србија је 1. децембра 1918. одлучила да промени име у „Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца”, а од 15. јула 1920. добила је име „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца”. Међутим, што се правног и политичког континуитета тиче, он је остао идентичан оном Краљевине Србије као једином постојећем правном субјекту јер ниједна од ових земаља никада није ни имала било какав други самостални правни континуитет.

Дакле, Краљевина Србија никада није престала да постоји, она је само променила име под новим околностима.

Да ли је 1918. године могла да се реализује у потпуности идеја „Начертанија“ - направи опција Јужнославије, односно суштински велике (значајно проширене) Србије?

Србија је почетком XX века била изразито пројугословенско друштво. Поменули смо и два најважнија фактора са почетка XX века, а то су: формирање хрватско-српске коалиције 1906. у саборима Хрватске-Славоније и Далмације у оквирима врло ограниченог парламентарног живота Аустроугарске и стално повећавање непријатељства Аустроугарске према Краљевини Србији, што је јако доприносило ширењу идеје југословенства.

Поменули смо још два европска феномена који су имали снажан утицај на тадашње Србе и друге југословенске народе. Прво су били италијанско и немачко уједињење из 1870. и 1871. године чија основа није била вера, већ заједнички језик и култура. У Италији је борба била против изузетно моћне Папске државе са седиштем у Риму која се жестоко противила италијанском уједињењу. У Немачкој су били језиви покољи између немачких протестаната и римокатолика, па им то није сметало да се уједине на основама заједничког језика првенствено. Не треба да подсећамо и да су Срби и Хрвати делили заједнички народни српски језик, а да је и тек кодификовани словеначки језик био толико близак да се може сматрати и дијалектом српског језика. Други, изузетно важан европски феномен, који је имао великог утицаја на Србе у Краљевини Србији почетком XX века, јесте романтичарско-политичка визија Панславизма, коју је готово кроз цео XIX век и почетком XX века, водила царска Русија из Москве и која је подразумевала што снажније културно и политичко повезивање словенских народа међусобно, под патронатом Москве. На таласу панславизма су Руси пригрлили себи и створили аутономну Конгресну Пољску после Бечког конгреса 1815. године (Пољска је остала у Руском царству све до 1915.године), ослободили Бугарску 1878. године и уједињавале Чешка и Словачка крајем Првог светског рата.

Ни Срби, ни Хрвати нису били имуни на европске и словенске токове, поготово не интелектуалци у редовима оба народа. Дакле, чинило се почетком XX века да различита вера Срба и Хрвата и њихово различито културно и духовно искуство нису сметња за уједињење и поред хрватске фрустрације немања сопствене државе готово хиљаду година. Показатељи југословенства политичког друштва у Краљевини Србији најбоље се огледа у једногласном усвајању Нишке декларације из 7. децембра 1914. године којом се као један од ратних циљева поставља уједињење са Хрватима и Словенцима у једну државу. На ову декларацију Народне скупштине се надовезује и Крфска декларација из 20. јула 1917. године која потврђује овакво опредељење српске Краљевине. Овај документ је српска влада потписала са Југословенским одбором који су чинили најугледнији аустроугарски Хрвати, Срби и Словенци тадашњег времена.

И сада стижемо до најважнијег питања, а то је: Да ли је после Великог рата могла да се прави држава пропагирана српском великом стратегијом у „Начертанију“?

Да би се правила таква држава (Велика Србија или Југославија) апсолутно је био неопходан рад у сагласју са великим силама. Без великих сила Првог светског рата, ниједан од планова малих држава није био могућ.

Једино се царска Русија залагала за проширење Србије на Босну и Херцеговину и Јадранско море. Руски царски министар Сергеј Сазонов⁹³ (који је ту дужност обављао од 1910. до 1916. године) се најснажније залагао против југословенског уједињења и за стварање Велике Србије. То је преносио Николи Пашићу као најистакнутијем носиоцу проруске оријентације у српској политици. Разлог је врло једноставан: разочарење царских православних Руса својим искуством са римокатоличким Пољацима које су имали за 100 година заједничког живота у Руском царству. Сазонов је пророчки опомињао српске политичаре да не понављају ист грешку са Хрватима и Словенцима. Јер, шта год да су Руси повлађивали Пољацима и попуштали им, Пољаци су им постајали све већи и већи непријатељи. Сазонов је предвиђао да ће исто да се догоди и са Хрватима и Словенцима. Сазоновљеве речи српским политичким вођама пред сам крај Руског царства представљале су радикални заокрет до тада панславистичке Русије као креатора панславизма међу словенским народима. Знамо шта се догодило са Руским царством у фебруару и октобру 1917. године, начин на који је оно нестала са светске сцене као велика сила и каква се комунистичка идеологија запатила међу државом која је кроз векове била највећи пријатељ српског народа у својој тежњи за ослобођењем и уједињењем. Са нестанком Русије, нестао је и једини озбиљни носилац идеје Велике Србије.

Лондонски уговор или, тачније речено, *Лондонски споразум* закључиле су земље Антанте (Велика Британија, Француска и царска Русија) са Краљевином Италијом 26. априла 1915. године. У питању био тајни уговор за чије постојање Краљевина Србија уопште није знала, а камо ли да се око овог споразума било шта питала. Тајни Лондонски уговор није начињен зарад Србије и Срба, већ као средство да се Италија територијама намами у Велики рат на страни Антанте. Србија и (још увек некапитулирана) Црна Гора су биле само земље на карти за придобијање Италије (о Хрватима и Словенцима тада међу дипломатама великих сила нико није ни размишљао). Проширење Србије и Црне Горе у оквирима овог уговора било је дело дипломатије царске Русије. Лондонски споразум је предвиђао да се Италији уступе Тирол (Јужни Тирол); целокупно аустријско приморје од Трста (без острва Крк и мађарске луке Ријека) до Шибеника са већином далматинских острва (осим Раба и Брача); затим поједини окрузи у аустријским војводинама Крањској и Корушкој; грчка острва у Додеканезима на Егеју, лука Валона у Албанији; протекторат над читавом Албанијом изван Валоне; велики делови немачких колонија у Азији и Африци; и турска покрајина Анталија као нова колонија. То је био циљ тајног Лондонског споразума - да се Италија задовољи.

Успут, руске дипломате су се избориле за проширење Краљевина Србије и Црне Горе. Краљевини Србији, која нити је била присутна, нити је имала потписника, заслугом руских дипломата требало је да припадну: далматинска обала између Крка и Стона са полуострвом Пељешац, лука Сплит са острвом Брач; аустроугарски кондоминијум Босна и Херцеговина; Срем, Бачка и Славонија (упркос великом противљењу Италије где је Славонија само формално поменута без прецизног дефинисања), као и неодређене области у Албанији које је требало да се поделе између Краљевина Србије, Црне Горе и Грчке. Краљевини Црној Гори, која такође није била присутна, нити је имала потписника, требало је да припадне: далматинска обала између

⁹³ Сергей Дмитриевич Сазонов (рус.), руски државник и дипломата (1860-1927).

Будве и Стона (укључујући Дубровник и Боку Которску) и јадранска обала од Бара и Улциња све до албанске луке Свети Јован (Шин Ђон).

Италија је инсистирала на томе да Србија никако не сме да буде обавештена о постојању овог уговора. Једино што је Србија знала јесте, да јој је из Форин Офиса у Лондону потврђено дипломатском нотом 4. августа 1915. године, да ће после рата бити додатног територијалног проширења за Србију и Црну Гору, која би се надовезала на проширења из Балканских ратова. Никакви детаљи проширења нису били саопштени Србији, нити је она обавештена о овом уговору. Текст Лондонског уговора је чуван у тајности, иако је Пашић тек почетком 1917. године сасвим случајно сазнаје за постојање овог споразума са Италијом и то преко Анта Трумбића⁹⁴ који је ту информацију начуо у неформалним дипломатским изворима у Лондону. Када су Бољшевици преузели власт у Русији након Октобарске револуције 1917. године, комунисти су нанели огромну штету интересима Србије објавивши целокупни текст Лондонског уговора из 1915. у листу *Известија* у новембру 1917. године, што су француске, британске и италијанске дипломате доживели као велику увреду и један од разлога због кога су овај уговор напустили. Тек након Другог светског рата постаје забрањено потписивање тајних уговора у међународним односима.

Дакле, Лондонски уговор је подразумевао првенствено очување Аустроугарске. Крајишки Срби би према његовим одредбама остали у хрватском делу Аустроугарске, Барања и Банат такође, а иностранство би већ почињало од Београда у данашњим насељима Котеж, Борча, Крњача, Овча јер цео Банат не би био српски.

Најпре на окончање Лондонског уговора утиче нестанак царске Русије са политичке сцене. Затим се на то надовезује апсолутно непоштовање обећања датих Италијанима од стране Француске и Велике Британије (то касније има за последицу појаву Мусолинија). Ту је и нестанак Краљевине Црне Горе са политичке сцене, капитулацијом из 1916. године. И најважнији разлог који је укинуо важење Лондонског уговора била је једна јако важна одлука савезника из Антанте - Француске и Велике Британије, донета уз учешће потпуно новог фактора одлучивања. Тај нови фактор постао је највећа сила у решавању глобалног конфликта током Првог светског рата, а то су биле Сједињене Државе, које од тада суверено владају светском политичком сценом. Дакле, нема Русије, појављује се Америка од априла 1917. године и током пролећа 1918. године доноси се кључна одлука са далекосежним последицама, а то је да се никада не сме допустити било каква обнова Аустроугарске. Одлука о обнављању Аустроугарске (која је иначе била предвиђена превазиђеним и напуштеним Лондонским уговором из 1915.) за директну последицу има стварање Југославије.

Наиме, након сепаратног мира који су потписали Немачки Рајх и совјетски комунисти предвођени Лењином⁹⁵ у Брест-Литовску, у марту 1918. године, Русија у потпуности излази из Великог рата. То је за последицу имало ослобађање и премештање 65 немачких дивизија са Источног фронта на Западни фронт. Тада Немци, под вођством чувеног канцелара и команданта немачких трупа Ериха Лудендорфа⁹⁶, предузимају страшну Пролећну офанзиву на западном фронту, што доводи до немачке иницијативе у рату и његовог врло догледног окончања у немачку корист. Немачкој пролећној офанзиви се најжешће придружује и Аустроугарска на италијанском ратишту, а тада се рапламсавају борбе и на Солунском фронту и турском ратишту.

⁹⁴ *Анте Трумбић*, хрватски и југословенски политичар (1864-1938).

⁹⁵ *Владимир Ильич Ульянов Ленин* (рус.), руски револуционар, државник и публициста (1870-1924).

⁹⁶ *Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff* (нем.), немачки генерал и војни теоретичар (1865-1937).

Западни савезници током пролећне офанзиве губе на десетине хиљада војника дневно. И да није било два одлучујућа догађаја, те 1918. године Немачки Рајх би однео победу. Први догађај је била америчка интервенција на Западном ратишту од јуна 1917. године, а посебно од маја 1918. до примирја новембра 1918. године. Сједињене Државе су једине могле да додају по десет хиљада свежих војника дневно на западно ратиште што је на крају осујетило страшну немачку офанзиву. Други догађај јесте пробој Солунског фронта српске војске у бици на Добром Пољу 29. септембра 1918. које доводи до серије капитулација и потписаних примирја.

Током пролећне офанзиве Немачке и Аустроугарске, Француска, Велика Британија и Сједињене Државе доносе одлуку о апсолутном недопуштању обнове Аустроугарске и отварају се према идеји нужности стварања Југославије и тежњама југословенских народа за ослобођењем и уједињењем. Велика Британија се нарочито истакла у форсирању југословенског уједињења, посебно њен дипломата и публициста сер Роберт Ситон-Вотсон⁹⁷.

Једина опција стављена за Србију била је прихватање територија бивше Аустроугарске под круном Карађорђевића и са престоницом у Београду или остајање без територијалних проширења. Сви покушаји српске делегације, на челу са Пашићем, током Париске мировне конференције 1919-1920. године да се најпре омеђи Србија, па тек онда да се изведе уједињење са Хрватима и Словенцима, пропали су најпре под притиском Британаца. Другим речима, није се Србија много питала око Југославије.

Краљевина Србија није нестала, нити је могла нестати, већ је само под околностима великог проширења променила име. Најважније је да се запамти да су српски народ и култура доживели своју највећу националну афирмацију и културни зенит у време Краљевине СХС и Југославије. То је време поновног уједињења Српске православне цркве, цветања свих националних институција, време остварених националних циљева, време четничких организација и четничких војвода као најугледнијих грађана.

На крају, закључак који се сам намеће – српска велика стратегија прокламована у „Начертанију“ Илије Гарашанина из 1844. није се реализовала стварањем Краљевине СХС 1918. године јер се нису могли избећи утицаји великих сила.

⁹⁷ Robert William Seton-Watson (енг.), британски политички активиста и књижевник (1879-1951).

5. ЗАКЉУЧАК

Неоспорно је да је велика стратегија неопходна свакој држави. Можемо закључити да када стратегија иде даље и предвиђа употребу свих извора моћи једног друштва за постизање циљева који надилазе не само исход рата, него се баве и односима наступајућег мира, онда је на делу велика стратегија. Од појаве појма велика стратегија се унапређивала, мењала и прилагођавала стању у свету. Велике стратегије су биле основ за формирање војних и политичких савеза и пре самог дефинисања појма. Савремена историја и степен научног развоја развио је употребу стратегије у свим сферама и пољима људске културе. Међународни односи обилују сукобима великих стратегија тешко препознатљивим кроз формулације светске демократије, наметање демократије, суперсила, колатералне штете и рат против тероризма...

Да ли је стварање Краљевине СХС било успешно остварење велике стратегије Кнежевине Србије формулисана у „Начертанију“ Илије Гарашанина? Најкраћи одговор би био: „Није.“ Али...

На основу свега изнетог аутор сматра да српска велика стратегија није реализована у потпуности стварањем Краљевине СХС већ да је њеним формирањем остварен само један део постављених циљева. Не треба сматрати да је њеним настанком завршена реализација - постигнут коначан циљ предочен „Начертанијем“. Напред је изложено да се „Начертаније“ није могло спровести због утицаја великих сила, односно њихове политичке подршке. Уосталом, и сам Гарашанин каже да је за спровођење плана потребно време: *„Србија се мора и у том смотренију у ред осталих европејских држава поставити, створивши један план за своју будућност, или тако рећи да састави себи једну домаћу политику по којим главним начелима треба Србија кроз више времена стално да се влада и све своје послове по њима постојано да управља.“* (Гарашанин, 2009: 115).

Као битну одлику сваке велике стратегије у последња два века навели смо њено унапређивање и „ажурирање“ у складу са ситуацијом како у земљи тако и у свету (унутра и споља). Мана „Начертанија“ је била његова затвореност, односно оно је била само визија његовог творца, а никад званична српска политика или српска велика стратегија. Активно се спроводило само за време учешћа Гарашанина у српској политици. Његов пун капацитет више су познавали српски непријатељи од самих српских политичара. После Гарашанинове смрти Срби нису успевали никад да га у потпуности схвате и примене као државну политику већ су се њиме бавили само када су били у позицији да га бране и оправдавају другима. Споља гледано изгледа да, од формирања Краљевине СХС, Срби не теже свом проширењу, него заштити и задржавању оног што су стекли до 1918. године. Тенденције формирања заједничке југословенске државе исказане у „Начертанију“, обједињене у Краљевини Србији/СХС/Југославији, те „другој“ Југославији практично обновљеној и проширеној после Другог светског рата, редукованој „трећој“ Југославији преосталој после распада СФРЈ, односно Државној заједници Србије и Црне Горе и Републици Србији су евидентне и присутне у целом протеклом периоду, али је упитан начин њихове реализације.

Сам Гарашанин није одредио време до ког „Начертаније“ треба да се изврши.

У XX веку „Начертанијем“ су се више бавили Хрвати (Шишић, Станчић, Зурек) него Срби (Страњковић), а најбоље радове дали су Пољаци (Цетнарович), Руси

(Никифоров) и Американци (Мекензи). Срби и Србија се идејама „Начертанија“ окрећу тек поново на крају XX и почетком XXI века (Љушић, Калајић, Батаковић). На суђењима Међународног суда за злочине на територији СФРЈ тужиоци су се освртали на дело старо 150 година („Начертаније“) како би доказали кривицу Срба и Србије за ратове на територији бивше СФРЈ. У њему покушавају да пронађу и докажу „геноцидне и великосрпске тенденције“ (Раденић, 2006: 8).

Оно што је аутора определило за овај рад јесте тренутак у историји да је по питању актуелног политичког и територијалног стања Република Србија скоро у истом положају као и Кнежевина Србија у време настанка „Начертанија“ - Срби су поново распарчани у више држава (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Хрватска и Северна Македонија) и третирају се као националне мањине или чак ни то у њима. Званично неутрална Србија, заправо тражи подршку и на Истоку и Западу, не Европе, него света. Иронијом судбине све територије које је Гарашанин препознао као српске половином XIX века у садашњем времену су или у Европској унији или у поступцима приступања истој. Балкан још није припао балканским народима, а балкански народи XXI века налазе се расцепкани као и на крају XIX века. Максима да „Балкан припада балканским народима“ никад није била даља док се тражи опредељивање за било коју страну. Нису у питању само стране света и географски вектори, већ појмови набијени цивилизацијским садржајем, који указују на дубоку међународну политичко-културну дихотомију. Мултиполаран свет тражи способност брзе реакције, повезивања и проширивања на политичком, културалном, дипломатском, привредном и многим другим основама уз јасно опредељивање „са нама или против нас“.

Идеје „Начертанија“ су тако добро формиране да пружају солидан темељ за формулисање савремене српске велике стратегије у циљу опстанка српске нације да би било довољно само их „превести“ на савремену националну стратегију. Великих сила је било и 1844. године, као што их има и 2021. године, па би у спровођењу било какве српске велике стратегије било потребно посветити пажњу малим силама којима је Србија окружена, а све у циљу лакшег придобијања и скретања пажње великих на интересе малих.

6. ЛИТЕРАТУРА

- 1) Ајзенхамер, В. (2020). Стратешке студије – Од војних наука до студија безбедности у Цветковић, Владимир Н (ур.), *Науке безбедности – врсте и облици*, Универзитет у Београду, Факултет безбедности, Београд.
- 2) Ајзенхамер, В. (2020). Стратешке студије у служби хегемоније: Поглед на стратешку културу из угла друге генерације у *Војно дело* 4/2020.
- 3) Алексић, Љ. (1954). Шта је довело до стварања „Начертанија“ у *Хисторијски преглед* I, 2.
- 4) Арон, Р. (2001). *Мир и рат међу нацијама*. Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци.
- 5) Барић, С. (2010): *Војне стратегије и асиметрично ратовање*, National security and the future 4 (11), стр. 84-94.
- 6) Бофр, А. (1968). *Увод у стратегију*. Београд: Војно-издавачки завод.
- 7) Brands, H. (2014). *What Good is Grand Strategy? Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush*. Itaka and London: Cornell University Press.
- 8) Brodie, B. (1949): Strategy as a science, in: *World politics*, Vol. 1, No.4 (Jul., 1949), pp. 467-488, doi: 93.87.186.164
- 9) Bull, H. (1968): Strategic Studies and Its Critics, in: *World politics*, Vol. 20, No.4 (Jul., 1968), pp. 593-605, doi: 178.222.56.31
- 10) *Војна енциклопедија (Друго издање)*, Редакција Војне енциклопедије, Београд, 1975.
- 11) Вујаклија, М. (1988): *Лексикон страних речи и израза*, Београд: „Просвета“.
- 12) Walt, S. M. (1991): The Renaissance of Security Studies, in: *International Studies Quarterly*, Vol. 35, No.2 (Jun., 1991), pp. 211-239, Preuzeto 9. Februara 2010. sa <http://www.jstor.org/stable/2600471>
- 13) Гарашанин, И. (2009). *Начертаније, Програм спољне и националне политике Србије 1844. године*. Београд: Гагапрес.
- 14) Gray, C. S. (1999). *Modern Strategy*, Oxford: Oxford University Press.
- 15) Dennis, G. T. (1984). *Maurice`s Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- 16) Ђилас, А. (1990). *Оспоравана земља: Југословенство и револуција*. Београд: Књижевне новине.

- 17) Екмечић, М. (1992). *Ратни циљеви Србије 1914-1918*. Београд: Политика НМГ.
- 18) *Енциклопедија Британика (сажето издање на српском језику)*, „Народна књига“ и „Политика“, Београд, 2005.
- 19) *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969, том 6.
- 20) Ерл, Е. М. (1952). *Творци модерне стратегије*, Београд: Kultura.
- 21) Živanović, Đ. (1991): Poljska emigracija i ponovni izbor Aleksandra Karađorđevića za kneza 1843. godine, u *Godišnjaku grada Beograda, knjiga XXXVIII-1991*.
- 22) Жомини, А. А. (1938). *Преглед ратне вештине*. Београд: Геца Кон АД.
- 23) Zurek, P. (2006). Nova interpretacija geneze Nacertanija: Srbocentrizam hotela Lambert i Hrvati. u *Scrinia Slavonica* 6, p. 629-648.
- 24) Ивић, П. (1956). *Дијалектологија српскохрватског језика: Увод и итокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска.
- 25) Inadžik, H. (2003). *Osmansko carstvo, Klasično doba 1300-1600*. Београд: Utopija.
- 26) Јагодић, Милош (2010). *Уређење ослобођених области Србије 1912—1914: Правни оквир*. Београд: Историјски институт.
- 27) Јовановић, В. (1863). *Српски народ и источно питање*. Београд: Државна штампарија.
- 28) Калајић, Д. (1998). Са Начертанијем на прагу XXI века, у *Начертаније: програм спољне и националне политике Србије 1844. године (2009)*. Београд: Гагапрес.
- 29) Kennedy, P. (1992): Grand Strategies in War and Peace: Towards a Broader Definition, in: *Grand Strategies in War and Peace*, (ed. Paul Kennedy), Yale University Press.
- 30) Клаузевиц, К. ф. (1951). *О рату*, Редакција Војног дела, Београд: Војна штампарија.
- 31) Кљajić, В. (1974): Veliki rječnik stranih riječi, Zagreb: „Zora“.
- 32) Куколеца, С. (1986). Организационо - пословни лексикон, Београд: „Рад“.
- 33) *Ларусова енциклопедија (превод)*, 2, „Вук Караџић“, Београд, 1978.
- 34) Liddell Hart, B. H. (1967). *Strategy, Second Revised Edition*. New York: Praeger.
- 35) Љушић, Р. (2004). *Књига о Начертанију, Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*. Београд: Белетра.
- 36) Љушић, Р. (2000). *Историја српске државности: Срби у Југославији*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- 37) Maissonneuve, E. (1996): *Les revolutions strategiques*, Defence nationale, 52 (janvier).
- 38) Макијавели, Н. (2006). *Владалац*. Београд: Ушће.
- 39) *Мала енциклопедија Просвете*, 3. издање, П-Ш, „Просвета“, Београд, 1978.

- 40) Марковић, С. Г. (2015). Порекло и домети Савета кнеза Чарториског, Плана Франтишека Заха и Зах-Гарашаниновог Начертанија, у *Два века модерне српске дипломатије*. Београд: Балканолошки институт САНУ. с. 103-134.
- 41) Маркуш, Ј. Б. (2004): *Родослови српских династија из Зете и Црне Горе*. Цетиње: Светигора.
- 42) Мекензи, Д. (1987). *Илија Гарашанин, државник и дипломата*. Београд: Просвета.
- 43) Милачић С. и Марић Д. (2016). Оправданост преиспитивања појма стратегије и односа са појмовима оператике и тактике, у *Зборнику радова са научног скупа «Србија и стратегијска раскрића» «ИСКРИСК - 2016»*. Београд: Војна штампарија. 247-259.
- 44) Milevski, L. (2016): *The evolution of modern grand strategic thought*, Oxford: Oxford University Press.
- 45) Miler, P. D. (2016): *On strategy, Grand and Mundane*, Foreign Policy Research Institute (January 18).
- 46) Мићуновић, Љ. (1988). *Савремени лексикон страних речи*, Београд: БИГЗ.
- 47) Мишић, Ж. (1907). *Стратегија - вештина ратовања, Предавања на Вишој школи Војне академије од 1889. до 1904. године*. Београд: Нова штампарија - Давидовић.
- 48) Mor, B. D., (2006), *Public Diplomacy in Grand Strategy*, Foreign Policy Analysis (2), str. 159.
- 49) Murray, Williamson i Grimsley, M. (1994), *Introduction: On startegy. U The Making of Strategy: Rulers, States, and War*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 7-20.
- 50) Никифоров, К. В. (2016). *"Начертаније" Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842-1853*. Београд: ЈП Службени гласник.
- 51) Обрадовић, Ж. (2014). Балкански народи и велике силе уочи Првог светског рата, у *Зборнику радова са Међународне научне конференције «Први светски рат и балкански чвор»*. Београд: Институт за савремену историју.
- 52) *Орџа enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, tom 7.
- 53) *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација”, Београд, 1975.
- 54) Possen, B. R. (1984): *The Sources of Military Doctrine: France, Britain an Germany Between the World Wars*, Itaka and London: Cornell University Press.
- 55) Раденић, А. (2006). *Спољна политика Србије у контраверзној историографији - Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914-1918*. Београд: ЈП „Службени гласник”.

- 56) Радојевић, С. М. (2018). Однос политике и стратегије: Реафирмација стратегијских студија? у *Српска политичка мисао*, број 4, год.25. вол. 62, стр. 77-94.
- 57) *Речник српскохрватског књижевног језика*, књига шеста, „Матица српска“, Нови Сад, 1976.
- 58) Rosecrance, R. N. i Stein, A. A. (1999), *Beyond Realism: The Study of Grand Startegy. The Domestic Bases of Grand Strategy*, Coronell University Press, Ithaca, str. 4.
- 59) Славковић Р. и Талијан М. (2016). Импликација (војне) стратегије на оперативку. у *Зборнику радова са научног скупа «Србија и стратегијска раскрића» «ИСКРИСК - 2016»*. Београд: Војна штампарија. стр. 287-297.
- 60) Станковић, Ђ. (2014). *Србија, 1914-1918, Ратни циљеви*. Нови Сад: ИК Прометеј.
- 61) Stančić, N. (1971). Problem "Nacertanija" Илије Garasanina u nasoj historiografiji. u *Historijskom zborniku, godina XXI-XXII*, str. 178-196.
- 62) Стојковић, Б. (2009). Различити приступи појму стратегија у савременом добу. у *Војном делу*, број 3, стр. 241-269.
- 63) Стокић, С. (2004). *Рат и ратовање. Београд: Краљевско-српска државна штампарија. 1885. Репринт*. Београд: Војно-издавачки завод.
- 64) Страњаковић, Д. (1921). "Начертаније" Илије Гарашанина, у *Начертаније: програм спољне и националне политике Србије 1844. године (2009)*. Београд: Гагапрес.
- 65) Strachan, H., (2005), *The Lost Meaning of Strategy*, Survival 47(3), p. 33-54.
- 66) Сун, Ц. (2005). *Свеобухватно умеће ратовања*. Београд: Алнари.
- 67) Ђоровић, В. (1997). *Историја српског народа*. Београд: Ars Libri.
- 68) Цвијић. Ј. (1922). *Балканско полуострво и Јужнословенске земље*, Преузето 8. августа 2020. године са http://www.promacedonia.org/serb/cvijic/cvijic_balkansko_poluostrvo_1.pdf
- 69) Цетнарович, А. (2017). *Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског на Балкану: Хотел Ламбер и Српска криза 1840-1844*. Београд: Славистичко друштво Србије.
- 70) Šišić, F. (1920). *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914-1918*. Zagreb: Matica hrvatska.

ПРИЛОЗИ

Попис карата

Карта 1: Србија у доба Милоша Обреновића	21
Карта 2: Карта уједињења српског народа према <i>Начертанију</i>	31
Карта 3: Карта уједињеног српског народа и јужнословенских народа према плану Константина Николајевића	35
Карта 4: Дијалекти штокавског наречја	47
Карта 5: Србија после Берлинског конгреса	49
Карта 6: Деобе после балканских ратова и Србија 1913. године.....	50
Карта 7: Фактичке границе Краљевине Србије 26. новембра 1918. године	52
Карта 8: Србија, Црна Гора и Западне покрајине при уједињењу у Краљевину СХС.....	61

Попис табела

Табела 1: Упоредни преглед употребе термина у Заховом <i>Плану</i> и Гарашаниновом <i>Начертанију</i>	32
---	----

„Начертаније“ Илије Гарашанина

*текст Драгослава Страњаковића из 1921. године*⁹⁸

Србија се мора и у том смотренију у ред осталих европејских држава поставити, створивши један план за своју будућност, или тако рећи да састави себи једну домаћу политику по којим главним начелима треба Србија кроз више времена стално да се влада и све своје послове по њима постојано да управља.

Движеније и таласање међу Славенима почело је већ, и заиста никад престати неће. Србија мора ово движеније, а и ролу или задатак, који ће она у том движенију за извршење имати, врло добро упознати.

Ако Србија добро пројесани шта је она сад? У каквом се расположенију налази? И какви њу народи окружавају? То се она мора уверити о томе, да је она мала, да она у овом стању остати не сме, и да она само у сојузу са осталим окружавајућим је народима за постићи своју будућност свој задатак имати мора.

Из овог познања проистиче черта и темељ српске политике, да се она не ограничава на садашње њене границе, но да тежи себи приљубити све народе српске који ју окружавају.

Ако Србија ову политику крјепко не буде следовала, и што је горе, ако је одбацити не сочини овом задатку добро размишљен план, то ће она од иностраних бура као мала лада овамо и онамо бацана бити, док најпосле на какав голем камен не намери, на коме ће се сва раздробити.

Политика Србије

Турско царство мора се распадати, и то распадање може се само на два начина догодити.

- 1. Или ће царство то бити раздељено; или*
- 2. Биће оно на ново сазидано од својих християнских житеља.*

Примјечанија о раздељењу царства

О случају овом нећемо опиширно говорити, но само то приметити морамо да би при овом догађају Русија и Аустрија главне роле играти морале, јер су оне суседне и граничеће силе.

Ове две силе лако би се могле погодити и сложити, које ће земље и предјели којој припасти. Аустрија само за притјаживањем западних, а Русија за освојењем источних земаља тежити може. И по томе може бити да би права линија од Видина до Салоника повучена, могла ово питање на задовољство оба двеју страна рјешити. Тако дакле у случају раздељења, сви Срби само Аустрији пали би у дјел. Аустрија и Русија знаду то одвећ добро да турско царство као такво, дугу будућност неће имати. Обе државе ову прилику употребљују да учине своје границе што скорије раширити. Оба две оне на томе раде свакојако, да предупреду и препрече да се на место турског друго християнско царство изроди; јер би онда за Русију ишчезла лепа надежда и пријатан изглед, да ће Цариград узети и држати, које је њен најмилији план од Петра Великога; а за Аустрију породила би се отуда грозећа опасност да ће Јужне Словене своје изгубити.

⁹⁸ Страњаковић, Д. (1921). "Начертаније" Илије Гарашанина, у *Начертаније: програм спољне и националне политике Србије 1844. године* (2009). Београд: Гагапрес.

Аустрија дакле мора под свима опстојатељствима бити непрестано непријатељ србске државе; споразумјеније дакле и слога са Аустријом јесте за Србију политичка немогућност; јер би она сама себи уже на врат бачила. Само Аустрија и Русија могу радити о пропасти и раздељењу турског царства. Оне се о томе брину. Русија ово стање већ од много година преправља и приуговљава. Сад већ и Аустрија не може иначе, него мора и она помагати и за себе гледати као што је и при раздељењу Пољске чинила. Природно је да се све остале силе под предводителством Француске и Енглеске овом раширавању и повећању Русије и Аустријеprotиве. Оне ће може бити сматрати за најбоље средство, којим би се ово раздељење предупредити могло, да се турско царство у једну нову независну хришћанску државу промени, јер овако би се празно место после пропасти Турске испунило и тако би се само могло равновјесије европејско у целости задржати. Осим тога друге помоћи нема.

Српска држава која је већ срећно почела, но која се распростирати и ојачати мора, има свој основ и темељ тврди у царству српском 13-га и 14-га столећа и у богатој и славној српској историји. По историји овој зна се да су српски цареви почели били грчком царству мах отимати и скоро би му коначу учинили те би тако на место пропадшег источно-римског царства србско-славенско царство поставили и ово накнадили. Цар Душан силни примио је већ грб царства грчког. Долазак Турака прекинуо је ову промену и препречио је овај посао за дуго време, но сад, пошто је сила турска сломљена и уништена тако рећи, треба да почне исти онај дух дејствовати, права своја на ново тражити, и прекинути посао на ново наставити.

Овај темељ и ове основе зидања царства србског ваља дакле сад од развалина и насутима све већма чистити и ослободити, на видик изнети, и тако на овако тврдом и сталном историческом фундаменту ново зидање опет предузети и наставити. Чрез то ће ово предпријатије у очима свију народа а и самих кабинета, неисказану важност и високу вредност задобити; јер ћемо онда ми Срби пред свет изићи као прави наследници великих наших отаца који ништа ново не чине но своју дедовину понављају. Наша дакле садашњост неће бити без сојуза са прошлошћу, него ће ова чинити једно зависеће, саставно и устројено цело, и зато Србство, његова народност и његов државни живот стоји под заштитом светог права историческог. Нашем тежењу не може се пребацити, да је оно нешто ново, неосновано, да је оно револуција и преврат, него сваки мора признати да је оно политички потребно, да је у прастаром времену основано и да корен свој у пређашњем државном и народном животу Срба има, који корен само нове гране тера и на ново процветати почиње.

Ако се ново препорођење српског царства с ове тачке сматра, онда ћеду и остали Јужни Словени идеју ову врло лако разумети а и с радостију примити, јер ваљда ни у једној европејској земљи не живи тако спомен историческе прошлости код народа, као код Славена турских, код којих је живо и вјерно опомињање свију скоро славних мужева и догађаја историје њихове још и данас. И зато се може сигурно рачунати да ће посао овај у народу драговољно примљен бити и нису потребна десетољетна дејствовања у народу да би он само корист и ползу овог самосталног владања разумети могао.

Срби су се меду свима Славенима у Турској први собственим средствима и снагом за своју слободу борили; сљедователно они имају први и пуно право к томе да овај посао и даље управљају. Већ сада на многим местима и у неким кабинетима предвиде и слуте то: да Србима велика будућност предстоји и то је оно што је позорност целе Европе на Србију навукло. Кад ми не би даље мислили него само на књажевство као што је сад, и кад не би у овом књажевству клица будућег српског царства лежала, онда не би се свет више и дуже са Србијом занимао него што је са

Молдавским и Влашким књажевствима чинило, у којима нема самостално начело живота и који се дакле само као привјесци Русије сматрају.

Нова србска држава на југу подавала би Европи све гаранције да ће она бити врсна и крјепка држава и која ће се моћи међу Аустријом и Русијом одржати. Географическоје положеније земље, површина земаљска, богатство на природне производе и војени дух житеља, даље узвишено и ватрено чувство народности, једнако порекло, један језик - све то показује на њену сталност и велику будућност.

О средствима, којима би се циљ србска постићи могла

Кад се са опредјеленошћу зна шта се хоће и кад се стално и крјепко хоће, онда ћеду се средства за постижење назначене цијели потребна код једног способног правитељства и лако и скоро наћи, јер народ је српски тако добар, да се с њим све, но само разумно постићи може.

Уводна средства

Да би се опредјелити могло шта се учинити може и како се у послу поступити има, мора правитељство знати у каквом се положенију свагдар налазе народи разних провинција Србију окружавајућих. Ово је главно условије тачног опредјеленија средства. За ову цијел треба пре свега оштроумне, од предпоњатија не заузете и правитељству верне људе као испитатеље стања ових народа и земаља послати и ови би морали после свог повратка тачно писмено известије о ствари дати. Нарочито се треба извести о Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Албанији. У исто време нужно је да се тачно познаје и стање Славоније, Хрватске и Далмације а разуме се да у ово спадају и народи Срема, Баната и Бачке.

Овим агентима нужно је дати наставленија којим ће начином ове земље обићи и пропутovati. Између прочег треба им назначити која места и која лица треба нарочито да упознаду и да извиде. Поред материјалних инструкција треба им дати и једну обшту, главну инструкцију, у којој ћеду бити слеђујуће тачке опредјелене које ће ти испитатељи испунити морати.

1-во. Расуздаваћеду политическо стање земље, особито партаје у њој налазеће се; купићеду белешке по којима би се народ боље упознати и чувства срца његовог, дакле тајне жеље његове сазнати могле; но пре свега назначићеду оно што се као припозната и већ јавно изречена народна потреба сматрати мора.

2-го. Нарочито треба пазити на војено стање народа и земље; као на ратни дух, наоружаност народа, после число и расположење правилне војске; где се налазе ратни магацини и арсенали; где се у земљи производе ратне потребе као џебана и оружје; или од куд се добијају и у земљу уносе итд.

3-ће. Сочинићеду описаније или карактеристику и списак од најважнији и највећи уплив имајући мужева, не изузимајући из тога ни оне који би противници Србије били.

4-то. Што се у којој провинцији о Србији мисли, шта народ од Србије очекује, и шта ли људи од ње желе и чега се од ње боје.

Наравно се још овом настављенију и то додати мора шта сваки изасланик о србској политики за сад казати и саопштити сме и може; које и какве надежде пробудити сме и на што позорност и вниманије особито ондашњи пријатеља Србије обратити му ваља.

Најпре да означимо наша одношенија спрема Бугарске

Бугарска је између свију словенски земаља најближа славном граду царства турског; највећа част ове земље лако је приступна; овде се налазе најважније војне позиције Турака и већа половина њихове војске. Ни у којој другој европској земљи не држи се Турчин да је тако сигуран и још сад господар као у овој; осим тога су Бугари скоро сви оружја лишени, и научили су већ слушати и радити, покорност и посао ушли су код њих у обичај. Но ова примјечанија не треба да нас поремете да праву вредност Бугара не припознамо, или што је још горе да их презремо. Истина је то по несрећи, да Бугари прем да су највећа грана славенског народа у Турској, скоро никако немају поверење у своју сопствену снагу и само на спољашна из страних земаља (Русије) долазећа подстреканија усуђују се они упуштати се у покушенија ослободити се. Русију они сматрају свагдар као силу која највише за њихово избављење и ослобођење учинити може и хоће, осим што би Русија сама за себе радила и Бугарима у место турског свој јарам много рапавији набацала, но она се ни иначе, као што се је показало, не сме усудити непосредствено са својом војском Бугарима у помоћ притећи, јер је Европа већ упознала праву нарав оних тобож благородних намјера руских у смотрењу Турске, и заиста би се особито европејски рат изродио како би Русија још једанпут преко Дунава прећи хтјела. Из тог узрока Русија се стара да посредством других дејствује и то произведе што сама непосредствено не може. Тако је био књаз Михаило у овом послу њихово безвољно орудије, и она ће заиста желети да се поврати оном плану, који је средством књаза Михаила у дјело приводити почела била.

Но будући да правитељство књаза Александра не притјажва повјерење Русије, јер се оно не да ко слепо орудије њено употребити, то се дакле Русија види приморана да на преврату садањег правитељства ради, како би после његовог паданија једно правитељство за своје планове установити могла.

Сва покушенија за преварити Русију и њу о том уверити да ће садање правитељство следовати њеним плановима, била би посве безуспјешна. Кад сама Русија примети да се у Србији самостални народни дух пробуђује, ондај она неће веровати никаквим предложенијама која би јој се чинила, јер Русија је много лукавија него да би се дала у једну замку уплести, која је противна њеним намјеранијама. Шта више и то се још даје мислити да би Русија све тежње Србије за ступити у теињи сојуз и споразумљење са осталим турским Славенима, ако би их само сазнала, само на то употребила, да оне људе, који би овај посао управљали у Турској, Аустрији и осталим влађенијама издаде, како би чрез то Европу уверила да то није Русија него бунтовна и њој противећа се Србија која оваква превратна тежња подпомаже. Но поред свега тога Русија ће се радо о овим споразумјенијама извести дати, да би тако траг и течај њихов познати и ове мало по мало за себе узети и употребити могла.

И колико год се Србија самосталније управљала буде, то ће све мање повјерење код Русије имати, и ако Русији никако за руком не испадне да стање у Србији промени и такву самосталну политику Србије уништи, она ће се тада јамачно трудити да све турске Славене од Србије одврати, да њих све између себе раздвоји и у неслоги задржи, а сама ће са сваком поједином граном по особ у одношење и споразумљење ступити. Ако се дакле Србија при овом утицању не покаже дјејателнија и ревноснија него Русија, то ће њу ова побједити и претећи.

При овом делу треба се обмана чувати. Русија се никад пред Србијом понизити неће, а ако она види да Србија неће њој са свим одано и без условија служити, то ће она сва условија гордо и са презрењем одбацити. Та она је заиста и мудре совјете

собствених својих дипломата, као једног Ливена, жестоко одбацила, управо зато што су ови само привремено попуштање предлагали; може ли се дакле мислити да ће се она према страним поводљивија показати него према својим собственим и верним служитељем? Но најпосле кад се у Србији не би нико налазио, који би се Русији безусловно предати хтео, и кад би Русија приморана била са онима радити, који јој само под условима служити желе, онда се она не би затезала и са овим сојузити се и радити, јер она најпосле не би могла никад Србију са свим оставити, но докле год она налази људи у Србији који се њој безусловно повињују и њу слушају; то ће она свагдар такве Србе предпостављати оним правим патријотама.

Русија не да себи од тако мале државе, као што је Србија условија прописивати; она захтева да се њени совјети као заповести безусловно слушају, и они који њој служити желе морају се њој са свим и предати. Истина она се по некада чини да прима све да јој служе, али она их ни у што не употребљава, јер једни не притјаживају њено повјерење, и тако, чрез овакав њен начин поступања, свака прилика ишчезава за моћи њу преварити.

Ако Србија жели из садашњег подчињеног стања извући се и цела, права држава постати, мора ће се трудити да мало по мало политическу моћ Турске уништовавајући, себи је присвоји; јер управо ово је она точка, у којој се србска и руска политика сукобљавају, пошто и Русија на ослабљење политическе силе царства турског ради. Но из овог согласија ипак никако не следује да су циљ и намера обадвеју она иста, и да по томе њихова политика у хармонији и согласију бити мора. У кратко да рекнем: Србија мора настојавати да од зданија турске државе само камен по камен оцепљује и прима како би од овог доброг материјала на старом и добром темељу старог царства србског, опет велику нову србску државу саградити и подигнути могла. - Још сад док је Србија под турском владом, даје се ово сазидање приуговорити и приправити, јер се овакви послови не могу у последњем магновенију предузимати и свршити.

Говорено је овде о нарави руске и србске политике обширније, а то управо за то што је Бугарска она земља у којој се руски и српски уплив најпре и највише сусрести мора.

Ми смо овде много о том говорили и доказивали из ког узрока србска политика не може на ће се согласити са оном руском; но ми у исто време и то кажемо, да Србија ни с ким лакше не би могла своју циљ постићи но у согласију с Русијом, али то само онда кад би Русија савршено и потпуно примила и условија Србије, која би под наведену Србијину намеру т. ј. будућност њену у пространом смислу осигурала. Један сојуз између Србије и Русије био би заиста најприроднији, но да се тај учини од саме Русије зависи, и Србија треба да га прима с раширеним рукама, али свагдар пошто се увјери да Русија свесрдно и искрено предлаже, који ће само онда моћи бити, ако она од досадање своје системе одступи т.ј. ако уздржи да је за природнији сојуз са Србијом, макар малом, него са Аустријом за које она Западне Славене и чува. Премда се ја не надам да ће се Русија икада хтети Србији искрено приклонити, ипак нужно је то овде споменути од какве би то ползе за Србију било, и да таково појављеније требало Србији, јер и ако је тако много говорено против Русије није то из мрзости чињено колико из нужде на коју нас је сама Русија толиким својим поступцима нагнала.

Још неколико речи о Бугарској па ћемо даље прећи. Ако смо ми расположење духа народног у Бугарској добро познали, и ако нисмо она родољубива средства која она притјажива одвећ мало уважавали, онда морамо казати да овде већа усиљавања за ослобођење отачества од турског јарма још су далеко. И опет Русија главна своја

тежења овамо управља, јербо је ова земља управ пред вратима Цариграда и на њеном путу к овом положена; но и одношењу к Србији, Бугарска исто то положеније и значење има које и за Русију. Ако Русија само још неколико година овако у Бугарској дејствује, као што је до сад радила и ако за ово време Србија остави да Русија ради тамо без да и Србија што чини, заиста ће међутим Русија толико успјети, да неће ни мало више требати србског уплива у Бугарској. Нека ово за Србију буде знак и опомена и нека она не заборави да само ондај политическо пријатељство очекивати може, ако смо љубав нашу према пријатељу већ од пре посведочили и доказали. Србија мора за Бугарску нешто учинити, пошто љубав и помоћ мора бити взајмна.

Пошто смо дакле положије за данашњу Бугарску и њену велику знаменитост за Србију укратко означили и пошто смо руски уплив који тамо влада нешто споменули, прелазимо к томе да начертамо неколико уводних средстава за то како ваља србски уплив у Бугарској утемељити.

- 1. Бугари немају васпитајућа и учевна заведенија, зато би требало да Србија своје школе Бугарима отвори, и особито да неколико благодјејанија за Бугаре младе, у Србији учеће се, нареди.*
- 2. Бугарско свеиштенство понајвише је грчко, а не народно бугарско; за то би врло пожелателно, и полезно било да би неко число млади Бугара богословију у Србији свршило, па као свеиштеници у њихово отечество меду свој род се вратило.*
- 3. Ваљало би штампати бугарске молитвене и друге црквене књиге и бугарска дјела у Србији; ово важно средство Русија већ одавно употребљава, и Србија мора гледати да Русију у томе претече.*
- 4. Потребно је да поуздани и способни људи путују по Бугарској, који би позорност бугарског народа на Србију обратили и у њему пријатељска чувства према Србији и србском правитељству пробудили, и заједно и надежду оживљавали да ће Србија заиста Бугарима за њихово избављење у помоћ притећи и за њихову срећу старати се.*

О политики Србије у смотренију Босне, Ерцеговине, Црне Горе и Сјеверне Албаније

Кад ми површину и географско положије ови земаља, ратни дух њихови житеља, и оно мненије и начин мишљења њихов у ближе размотреније узмемо, ми ћемо лако на ту мисао доћи да је ово она част турског царства, на коју Србија највећи уплив имати може. Стално опредјељење и уређење овога уплива чини нам се да је за сад (1844) главни задатак србске политике у Турској.

- 1. Кад два суседна народа меду собом ужи и тешњи сојуз закључити желе то се пре свега граница колико је боље могуће отворити мора, да би се непрестано саобраћање што је више можно олакшало и живим учинило. Но Србија се од ових својих сународника у Турској као неким кинеским зидом оделила, и саобраштенија је на толико само мало места дозволила, да има кућа у већим варошима, које више врата имају за улазак и излазак не жели књажевство србско. Зато нека страже на границама истина не умале, но да се места састанака, изласка и уласка на српској граници умножи спрема Босне. А зашто не и Бугарске?*

Уведени састав одјељења могао је у своје време полезан бити; но ту систему и сад још задржати значило би толико колико Србију усамљивати и затварати, а то је њеној будућности и њеном напретку са свим противно.

2. *Треба на то ићи да се два народа, источно православни и римокатолически међу собом у својој народној политици разумеду и сложе, јер само тако може се са добрим успјехом ова политика следовати.*

Србије је дужност да главне основе ове политике оба двема частима народа ондашњих предложи, јер она у овом дјелу може са важношћу поступати, које она по праву дипломатически признати и по многогодишњем искуству чинити је дужна. Једна од главних основа назначава се: начело пуне вјерозаконске слободе. Ово начело мораће свима христјанима, а ко зна да повремену и неким мухамеданцима допасти се и задовољити их. Но као најглавнији и основни закон државни мора се представити и утврдити у томе, да књажевско достојинство мора бити наследствено. Без овога начела, које сачињава јединство у највишем државном достојинству не може се сталан и постојани државни сојуз меду Србијом и осталим сусједима Србима ни помислити.

Ако Бошњаци не би ово примили, то би отуда као сигурно следовало раскомадање Срба на провинцијална мала књажевства под особитим владајућим фамилијама које би се непремјено туђем и страном упливу предале; јер би оне међу собом саревновале и једна другој завидиле. Ове фамилије никад се не би дале више до тога довести да интерес своје користи каквој другој фамилији на жртву принесу, па баш ни онда кад би од таквог пожртвовања напредак свију ови народа зависио.

Из ових основоположенија следује, да, ако би се пре овог општег соједињења Србства што особито у Босни преображавати почело, да се то преображење тако чини како би оно само служило као приуговореније за оно опште соједињење свију Срба и провинција уједно, којим јединим начином може се рачунати на постижење оне велике цјели и оног интереса који је свима овим Србима једнак. - Јер овде Србију само зато напред стављам што она једина може ту ствар приуговорљавати и дужна је непрестано неговати до времена које ће донети извршење овог плана и које време да би сазрело Србија ће на томе радити. -

Ко год дакле овом народу добра жели он не сме Бошњацима наследствено књажевско достојинство препоручивати. У таком случају нека би се меду тим избирали најважнији људи из целог народа и то не за цели живот, но на извјестно време, који би као неки совјет образовали. Са оваквом макар провинцијалном и одељеном властју, остао би отворен пут за напредак; лако би се онда Србија у своје време са Босном тјешње сојузити и скопчати могла, јер онда остаће овај сојуз могућан и вјеројатан.

Треће основно начело ове политике јест: јединство народности, којег дипломатически заступник треба да је правленије књажевства Србије. К овоме треба дакле учинити да се Бошњаци и остали Славени обрате и код овог треба заштиту и сваку помоћ да наду кад год се о том радило буде овог начела вредност показати. Србија у овом смотренију мора ће о том увјерити да је она природна покровитељица свију турски Славена и да ћеду само онда кад она дужност ову на себе узме, остали Славени њој право то уступити да она у имену њиховом нешто каже и чини. Ако би Србија својим сосједима тај несрећни и зли примјер давала да она само на себе мисли, а за невољу и напредак остали не би марила, него би то равнодушно сматрала, то би онда јамачно и ови само њеном примјеру следовали, не би је слушали, и тако би уместо слоге и јединства наступило неповјереније, завист и несрећа.

3. Уједно нужно је и то, да се не само сви основни закони, устав и сва устројенија главна књажевства Србије у Босну и Херцеговину међу народом распрострањавају, него још и то да се за времена неколико младих Бошњака у српску службу државну прима да би се ови практично у политическој и финансијалној струци правленија, у правосудију и јавном наставленију обучавали и за такве чиновнике приправљали који би оно што су у Србији научили после у свом отечеству у дјело привести могли. Овде је нарочито нужно то примјетити: да ове младе људе поред осталих треба особито надзиравати и васпитавати тако да њиховим радом са свим овлада она спасителна идеја општег соједињења и великог напретка. Ова дужност не може се довољно препоручити.
4. Да би се народ католическог исповеданија од Аустрије и њеног уплива одвраћали и Србији већма приљубили нужно је на то особито вниманије обраћати. Ово би се најбоље постићи могло посредством фратера овдашњих, између којих најглавније требало би за идеју соједињења Босне са Србијом задобити. У овој целии нужно би било наредити да се по гди која књига молитвена и песме духовне у београдској типографији штампају; после тога и молитвене књиге за православне Христијане, збирку народних песама која би на једној страни са латинским а на другој са кирилским писменима штампана била; осим тога могла би се као трећи степен штампати кратка и обшта народна историја Босне у којој не би се смела изоставити слава и имена неких мухамеданској вери прешавши Бошњака. По себи се предпоставља да би ова историја морала бити списана у духу славенске народности и са свим у духу народног јединства Срба и Бошњака. Чрез штампања ових и овим подобних патриотических дјела, као и чрез остала нужна дјејствија, која би требало разумно опредјелити и набљудавати ослободила би се Босна од уплива аустриског и обратила би се ова земља више к Србији. На овај начин би уједно Далмација и Хрватска добиле у руке дјела, којих штампање је у Аустрији немогуће, и тим би следовало теише скопчање ових земаља са Србијом и Босном. На ово дјело треба особито вниманије обратити и историју о којој је горе реч дати написати чрез човека врло способног и дубоко проницавајућег.
5. Цјела спољашна трговина Србије налази се у рукама Аустрије (Ово је једно зло против ког тачнија определенија остављам људима из финансије да разчлене, а ја ћу само нешто о том навести колико то мора у овај план ући те да његову важност допуни). Преко Земуна са страним државама у непосредствени трговачки сојуз ступити, остаће свагдар ствар врло мучна. Због тога се Србија побринути мора за нов трговачки пут, који би Србију на море довео и за њу тамо пристаниште створио. Овакав пут само је онај за сад могућан који преко Скадра у Дуцињ води. Овде би нашао српски трговац са својим природним производима у далматинским природним бродарима и трговцима своје једноплеменике а при том врло веште и способне људе који би их при куповању страних јеснапа добро и поштено послужили и на руци били. Онде би дакле нужно било србску трговачку агенцију подићи и под одбрану и заштиту ове продају српских производа и купњу француских и енглеских еснапа ставити.

При овом послу правитељство би морало први корак у томе учинити с тим да изради и наменује једног трговачког агента у Дуцињу, који ће оданде србском трговцу као простом показати куд треба да иде. Овај агент ступивши у саопштенија с нашим земаљским трговцима, имао би здраво простудирати начин како би се онамо с ползом наша трговина обратити имала и кад се правитељство осигура о ползама овим онда може чрез новина дати

објављивање ползе, које би с те стране долазиле нашој трговини, а то би значило упућивати наше трговце овом пробитачном месту. Ако би само неким трговцима испало за руком те би тамо добро и пробитачно послове свршили, то би други брзо њиховом примјеру следовао и мало по мало отворио би се тај пут трговине без да би правителство непрестано о том бринуло; јер трговци би сами себи после пут отворили, а правителствени агент пазио би само да наши трговци не трпе тамо никаква угњетанија. - Из овог наређења би следовало да би цијена производа србских на Југу изношених подизала се на Северу, а цена еспапа доносећих се у Србију са Севера падала би конкуренцијом уносећих се еспапа са Југа. Једним словом укратко речено Србин би овим начином скупље продавао а јевтиније куповао.

У политическом обзиру имало би ово средство не мању важност, јербо ће се нов агент србски налазити меду житељством србским и ова прилика принела би јаче уплив Србије на сјеверне Арбанезе и на Црну Гору, а ово су управо они народи који имаду кључеве од врата Босне и Херцеговине и од самога мора Адријатическог. Постављање ове агенције србске и утемељење њено онамо ми смо уверени као политически поступак Србије сматран би био од необичне важности меду оним народима и теињи сојуз ови житеља са Србијом постигао би се врло лако.

Француска и Енглеска не само што се не би томе противиле, него би то још потпомагале, а Porta такође не би противна била, јер с тиме би њено једно пристаниште на ново процветало.

6. На источног вероисповеданија Бошњаке већи уплив имати неће бити за Србију тежак задатак Више предострожности и вниманија на против тога изискује то, да се католички Бошњаци задобиједу. На челу ових стоје фрањевачки фратри.

Поред горе споменутог штампања књига не би ли добро и совјетно било да се један од ових босанских фратера при београдском лицеуму као професор латинског језика и још какве науке постави. Овај професор морао би служити као посредственик између Србије и католика у Босни, јер с тим би ми први поверителан корак учинили и с тим дали би на доказатељство толеранције. Зар не би могао овај исти фратер установити овде једну католическу капелу за овде живеће католике, с чиме би се избегло подизање једне капеле под упливом аустриским које ће раније или доцније следовати морати. Ову капелу могли би ставити под покровитељство овде станујућег конзула француског. Ово би дало повода и прилику француском правителству да се у тој ствари живо заузме и с тим би се Србија ослободила опасности од једне католическе цркве, која би под упливом Аустрије у Београду била.

7. Карађорђе је био војени предводител од природе богато обдарен и врло искусан; он није могао предвидети ону превелику војну важност коју Црна Гора за Србију има и коју ће свагда имати кад год се о томе стане радити да се Босна и Херцеговина од Турске одјеле и Србији присаједине. Поход овог војводе на Сјеницу и Нови Пазар још сви Срби добро памте и није потребно да ми следујући предлог новим доводима подкрепљујемо. Нека Србија и у Црној Гори примииер Русије следује и нека даде владики правилну свакогодишњу подпору у новцу. - Србија ће на овај начин за малу цијену имати пријатељство земље, која најмање 10.000 брдних војника поставити може.

Овде морамо још то приметити, да одлагање ове подпоре на последње магновење неће имати пожелани успјех и следствие; будући да ће Русија праведно моћи на своју многгодишњу и сталну подпору позивати се, а српски нови предлог моћи ће као само из нужде учињени оцрнити и у подозреније довести; и Црногорци би онда рекли: Срби нису нама помагали кад смо у нужди били, што је доказатељство да нам нису пријатељи, него нас само за сад употребити желе.

Срем, Бачка и Банат

На први поглед морало би се мислити да Србија са овим предјелима у најпријатељскијем сојузу стоји; будући да су њина порекла, језик, вјера, права и обичаји једни и исти са србским у Србији. Ако то није тако, ондај причина тога бар од части само на Србију спада; јер се ова није довољно трудила о том да пријатељство ових Срба задобије. Но надати се треба да ће покрај свег непријатељског уплива Аустрије ово погрешно одношење с временом престати и поправљено бити и то у оној мери у којој књажевство Србије све више и више као добро уређена и изображена држава покаже се.

За сада ако ништа више требало би бар упознати се с важнијим људима ови провинција, и једне србске важне новине онамо установити које би под конституцијом Мађарске могле полезно дејствовати у интересу србском и које би имале бити уређиване чрез врло искреног човека ко на пример г. Хаџића или њему подобног.

О сојузу са чешким Славјанима

О овим Славенима нећемо овом приликом много говорити не само што они не би спадали у овај план, него зато што би се то многим у почетку као једна непрактичност учинила. Зато ми прелазећи то укратко, и остављајући да се интереси који би се од овог сојуза имали, упознаду у извршенију самог овег плана, ми за сад само толико препоручујемо, да је нужно почети упознавати Србију са Славенима Чешке, Моравије и Словачке и то на један врло предострожан и одвећ мудар начин како то не би могло Аустрији у очи пасти.

Биографија

Петровић (Бранислава) Дејан рођен је 27. новембра 1978. године у Руми.

Основну школу завршио у Платичеву 1994. године, Војну гимназију 1998. године (24. класа), Војну академију Војске Југославије (одсек Копнена војска смер пешадија) завршио 2002. године као трећи у рангу 55. класе и награђен сабљом од председника Савезне Републике Југославије.

Службовао у Панчеву, Бујановцу, Врању и Београду.

У Војну гимназију се вратио 2013. године где и сада ради у управи школе.

Уписао Мастер академске студије Факултета безбедности Универзитета у Београду на смеру Студије безбедности као редован студент 2018. године.

Ожењен Татјаном и отац Лене и Србољуба.

Живи у Београду.